

KDO IZ MENE POJE:

LJUDJE, LJUDJE, LJUDJE...

LISTI

Uredil kulturno-umetniški klub TONE ČUFAR

Štev.: 43/IX

Jesenice, 27. novembra 1979

MITJA KOŠIR

POGLED SKOZI ČAS

KRIZA STAREGA SVETA

»... kadar je beseda o umetnosti,
ni nikdar odveč vnaprejšnje opravičilo!«
Paul Valéry

Človek v svetu blagovno-kapitalističnih odnosov **života**. Ta svet ni za človeka, za njegov vsesplošni razvoj, za oblikovanje vseh njegovih zmožnosti, vendar človek **izven** tega sveta ne more **biti**, ujet je v njem, v tem svetu, zvezan z njim — popkovina, to je zanj življenje. Če torej svet ni za človeka, potem je človek zanj. V tem svetu je zaradi zgodovinske pogojenosti postavljen v odnose, v katerih ne velja kot celostna osebnost, temveč kot goli **fizis**, kot potencialna delovna sila, kot **blago**. V ta izkrivljeni svet je človek potopljen čez glavo, vanj se utaplja. Zanj (za ta svet) je značilna totalna ekonomizacija človekovega življenja. Ekonomija je najvišja religija sveta, ki je v globoki krizi, pogojuje in poglablja pa jo dehumanizacija medčloveških odnosov.

Walter Benjamin je nekoč zapisal: »Klee ima sliko, ki se imenuje Angelus Novus. Na njej je prikazan angel, ki se očitno namerava oddaljiti od nečesa, v kar se je zagledal. Oči ima razprte, usta odprta in krila razširjena. Tako bi moral izgledati angel zgodovine. Z licem je obrnjen k preteklosti. Kar mi vidimo kot verigo dogajanj, vidi on kot eno samo katastrofo, ki nenehno grmadi ruševine pred njegove noge. Rad bi ostal, budil mrtve in popravil razrušeno, toda iz raja pih močan veter, ki se je ujel v njegova krila in mu jih ne pusti več sklopiti. Ta vihra ga nezadržno žene v prihodnost, ki ji kaže hrbet, medtem ko kup ruševin pred njim raste do neba. Kar imenujemo napredek, je ta vihar.«

Kadar govorimo o krizi starega sveta, temelječega na blagovno-kapitalističnih odnosih, in ko imamo v mislih preseganje te krize z revolucionarnimi spremembami, se moramo zavedati predvsem totalnosti takih sprememb. Zgodovinskemu obratu ni ničesar svetega, razen njegov lastni namen. Podvrženo mu je vse človeško dogajanje, od najosnovnejše materialne produkcije pa tja do skrajnih sfer človekove miselne aktivnosti. »Staro« preide v »novo«, kvantiteta v kvaliteto. Človek je

kot ustvarjalec zgodovine neizprosen do samega sebe, kljub mnogim obupnim poskusom, da bi jo zaustavil, da bi zaustavil svoje lastno napredovanje, da bi pomaknil kazalec na uri zgodovine nazaj, se napredek ne meni za obupane klice njih, ki vedo, da jim vsak »novus« pomeni boleč padec s privilegiranega trona nacionalno, razredno, ideološko, stanovsko itd. razslojenega sveta. Kajti ljudje delajo svojo zgodovino, toda ne delajo je, kakor bi se njim zljubilo, ne delajo je v okoliščinah, ki so si jih sami izbrali, temveč v okoliščinah, na kakršne so neposredno zadel (Marx).

Čas ni nič. Najmanj pa tisti linearni čas, ki nam s sekundami, minutami, urami odreja naše bivanje v času in prostoru. Kje, kdaj, sta pomembni vprašalnici in vendar nič drugega, kot slovnični kategoriji. Vendar, ali smo večni, če čas ni nič? Ne. Ljudje smo in čeprav smo, minevamo v nič, toda ne preminemo. Lahko pa se sami, z lastnim umom uničimo, izničimo. Sami si merimo čas (linearni) in se dolgočimo, kajti le znotraj tega časa je tudi dolgočasje.

Revolucija je najveličastnejše konfliktno gibanje na paleti človeške zgodovine in nikakor ni potrošno blago ali uporabna in tudi pogosto uporabljena enobesedna fraza v besednjaku vseh mogočih sredin. Revolucija je nadlastninska, občečloveška. Človeka je postavila pred zgodovinsko nalogo in ne bomo se spraševali, ali jo bo znal rešiti, temveč, kako jo bo rešil. Rešitev je v človeku samem, v njegovi biti, v njegovem delu kot ustvarjalni dejavnosti. Velika človekova možnost, oziroma upanje je prav v vznemirljivem spoznanju, da se v temeljih tega našega sodobnega sveta — sveta v krizi — prebujata revolucija, gonilna sila zgodovine in neugasljivi, živi ogenj človekove spodbude v iskanju resničnega smisla življenja. Od človeka samega je odvisno, kako bo znal to veliko možnost izkoristiti in dokazati zgodovinsko nujnost, od katere ni odvisno le vprašanje o človekovem načinu življenja, temveč tudi vprašanje človekovega preživetja.

Ko se približa poldne, sence postajajo črni, ostri robovi ob reki stvari in so pripravljene, da se zavlečejo v svoje brloge, v svoje skrivnosti, tiho, nepričakovano. Takrat v svoji zbiti, napeti polnosti pride čas Zaratustre, misleca v poldnevu življenja, v letnem vrtu. Ker spoznanje, kot sonce v zenitu, obkroža stvari z najstrožjim obrisom.

Človek je bitje prakse. (Praxis kot spreminjanje sveta). Človek je človek po svojem ustvarjalnem delu, zaradi tega dela. Misлити človeka pomeni misлити ustvarjalca, »poeta«. Koliko pa človek je »poet« v

BENJAMIN GRACER

LJUDEM

Ljudje!

Ce vsi bi dali
svoja srca
na dlan
in jih dvignili
k soncu,
bi svet se prebudil
v nov dan —
in nihče ne bi več govoril:
o koncu ...

Ljudje!

Ce vsi bi dali
svoja srca
na dlan,
bi nihče več ne videl
mater jokati:
ob mrtvih možeh in sinovih
na požganih domovih
na tihih, daljnih grobovih ...
Bi nihče več ne videl
na tisoče trupel
na tisoče ikostnjakov
vrženih v plamen človeka-zveri.
ki smeje
je gazil potoke krvi.

Ljudje!

Ce vsi bi dali
svoja srca
na dlan,
bi nihče več ne videl
do tal porušenih vasi in mest ...
in stopal bi srečno
mimo naših hiš in cest
mimo vrtov v pomladi
mimo žitnih polj in livadi —
človek v veliki nadi ...

Ljudje!

Ce vsi bi dali
svoja srca
na dlan,
bi glave upognili
in zajokali
ob spominu na dan,
ko dostojanstvo smo svoje
teptali.
Takrat bi več ne poznali:
zlobe-zavisti-laži ...
Takrat bi srce
utripalo ob srcu —
v nove in srečnejše dni.

V 43. številki LISTOV sodelujejo naslednji avtorji: Egi Gašperšič, Benjamin Gracer, Marko Hudnik, Miha Klinar, Rado Kočevar, Andrej Kokot, Mitja Košir, Milan Kristan, Janez Meterc, Plantan, Vencelj Perko, Valentin Polanšek, Jošt Rolc, Ana Skaze in Črtomir Šinkovec

(Nadaljevanje na 2. strani)

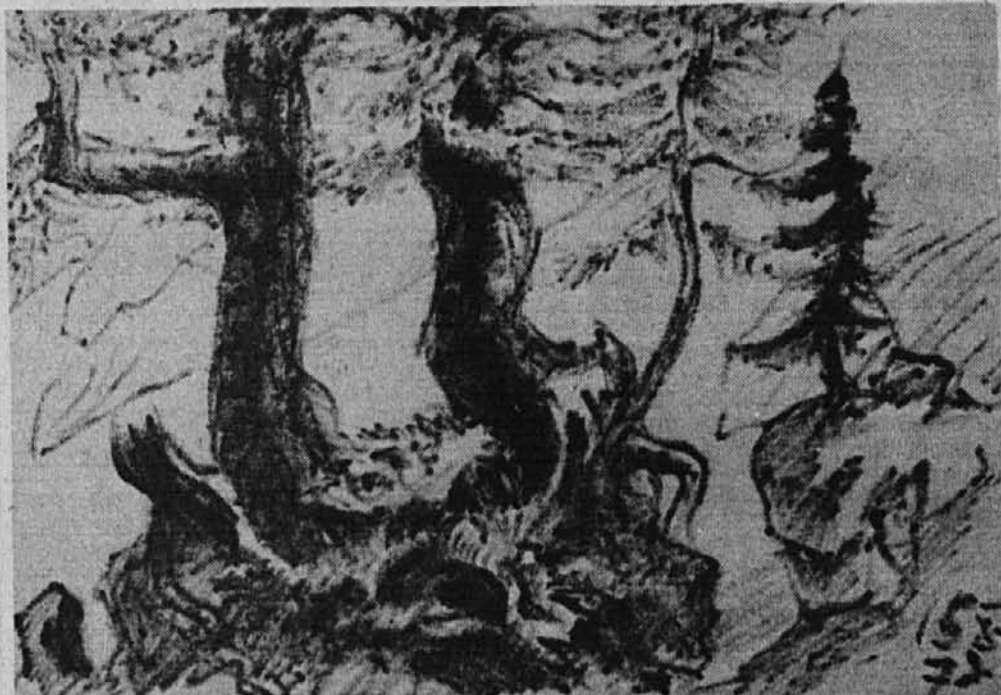
svojem delu kot procesu izmenjavanja snovi med njim in naravo, toliko je »poesis« ena od oblik človekove ustvarjalne dejavnosti. Tukaj »poesis« — pesništvo, mislimo kot bit tistega, kar imenujemo umetnost in ne le eno od oblik umetnosti. Zato lahko trdimo: človek kot ustvarjalec, kot poet, kajti tudi pri Marxu naletimo na zahtevo, da mora proizvodnja prihodnosti dobiti umetniški značaj, da bi se kakovostno razlikovala od proizvodnje preteklosti. Umetnost je torej človekova ustvarjalna dejavnost, dejavnost človeka kot bitja, ki spreminja naravo in samega sebe, se pravi kot delavca.

Rekli smo, da je človek v odnosu z naravo. V delovnem procesu, ko proizvaja, človek zadovoljuje svoje potrebe; in v tem procesu narava postaja za človeka, **človekova narava**, oblikovana po človekovih načrtih. Človekova bit — **delovni proces**, pa ne vključuje le narave kot predmeta, temveč je sam (ta proces) naraven, sam je kot narava. V delovnem procesu je tudi človek naraven, ker je kot naravna sila v odnosu do drugih naravnih sil, ker dela kot sama narava. Človek lahko v svojem proizvodnem procesu postopa le kot sama narava, lahko le menja oblike snovi. Ko človek spreminja naravo, spreminja tudi samega sebe. Ustvarjanje novih objektov je hkrati ustvarjanje novega subjekta. S tem ko si človek koplje sredstva, z delom iztrgana naravi, si zadovoljuje potrebe in ustvarja nove, višje, bolj človeške, »resnično človeško bogastvo človeka«. Bolj ko si človek ustvarja specifično človeške potrebe, više se dviguje nad svojo prvotno animalnost. Te potrebe pa ne izražajo le neposrednega in enosmernega razmerja z naravo, ki je značilna za animalno stopnjo: zadostiti lakoti ali odgovoriti na napad. Te potrebe množijo razmerja med človekom in naravo, omogočajo določeno obliko spoznanja (npr. znanstvenega), ki pa se lahko razvije samo takrat, ko človek ni več vključen v neposredno nujnost, ko se lahko do določene mere osvobodi neposrednih potreb.

Marx pravi: »Žival proizvaja pod oblastjo neposredne fizične potrebe, medtem ko človek sam proizvaja brez fizične potrebe in resnično proizvaja šele v svobodi od potrebe; žival producira le sama sebe, medtem ko človek producira vso naravo... Žival oblikujesamo v skladu z mero in potrebo svoje vrste, v katero spada, medtem ko zna človek proizvoditi po meri sleherne vrste in zna povsod dati predmetu inherentno mero; človek zategadelj oblikuje tudi po zakonih lepote.«

Umetnost je tako nastala iz dela, ne ločuje se od njega in ostaja delo. Umetnost kot delo je objektivizacija človeka.

Proizvodi dela so objektivizirani človekovi cilji, njegovi uresničeni načrti. Trditve, da je delo podrejeno nujnim življenjskim zahtevam, a umetniško ustvarjanje čista svoboda, se navezuje na vulgarno pojmovanje dela kot prisilne, za vzdrževanje gole preživetvene nuje potrebne dejavnosti, ki seveda izvira globoko iz sveta blagovno-kapitalističnih odnosov. Iz sveta, razdeljenega na antagonistične razrede, sveta, katerega značilnost sta odtujenost in fetišizem. V tem svetu izkoriščevalska in oblastniška razmerja porajajo in poglobljajo razdvojenost prvotno enotnega delovnega akta.



France Kreuzer: Na Slemenu (kroki)

MIHA KLINAR

3

ZAČETEK ORGANIZIRANEGA KOMUNISTIČNEGA GIBANJA NA JESENICAH

Dne 27. januarja 1917 naj bi ta oklic podkrepil velik delavski shod »za mir in kruh« v Zagorju, pa tudi že omenjeni shod na Jesenicah, ki se ga je udeležilo okrog 500 delavcev. Govornik Zore jih je opozoril, naj se ne dajo zapeljati »v kako nepremišljeno dejanje«.

Odmev stavk v nemških avstrijskih deželah je bila tudi splošna stavka italijanskih in slovenskih delavcev v Trstu in Miljah od 28. januarja do 1. februarja 1918 pod geslom »za mir in kruh«. To gibanje je vodil delavski svet, ki so ga stavkajoči izvolili in ki je objavljali »Sporočila« v slovenskem in italijanskem jeziku.

Dne 1. februarja pa je prišlo do vstaje avstro-ogrskih mornarjev, Hrvatov, Slovencev, Čehov, Poljakov, Madžarov in Nemcev v Boki Kotorski. Med uporniki je bila tretjina Hrvatov in Slovencev. Gibanje, ki se je kot odmev stavkovnega gibanja v avstrijskih nemških deželah preneslo v ladjedelnice v Trstu, Miljah in Puli, se je v času štiridnevne stavke preneslo tudi v Boko Kotorsko na avstrijsko bojno ladjevje, kjer se je v naglici formirala tajna mednarodna mornarska organizacija. Za 1. februar opoldne je pripravila svojo demonstracijo mornarjev na ladjah za mir, ki je zajela okrog 6000 mornarjev. Vstaje je vodil centralni svet mornarjev, ki mu je načeloval socialist Franjo Raš. Viceadmiral Hanseja, ki je poveljeval brodovju z

admiralske ladje »Sankt George«, so pripravili. Potem je s te ladje odjeknil topovski strel in na ladji je zavihrala rdeča zastava. To je bil znak za organizatorje upora tudi na drugih ladjah. Izjema sta bili le križarki »Monarch« in »Novarre« ter rušilec »Csepela«, kjer je poveljnikom uspelo preprečiti upor. Na vseh drugih bojnih ladjah — bilo jih je okrog 40 — pa so kmalu zaplapolale rdeče zastave.

Uporniškimi mornarjem so se pridružili tudi delavci v arzenalih v Tivtu in Djenoviču, ki so ustavili delo, razobesili rdeče zastave in priredili solidarnostno demonstracijo z mornarji na obali »proti vojni, za mir, svobodo in pravico«.

Prvi dan upora sta na ladjo Sankt Georg prispela po dva delegata z vsake ladje na prvo zasedanje Centralnega mornariškega komiteja. Ta je okrog četrte ure popoldne izročil admiralu Hanseju spomenico, v kateri so mornarji zahtevali čimprejšnji konec vojne, oziroma sklenitev miru, politično neodvisnost, popolno razorožitev, boljše življenjske pogoje za mornarje in podobno.

Novica o vstaji kotorskih mornarjev je bliskovito odjeknila po vsej Evropi, tako tudi v novi boljševiški Rusiji. Lenin je že 1. februarja 1918 okrog enajstih zvečer radiotelegrafsko pozdravil uporniške mornarje in jim čestital k uspehu.

Tako je minil prvi dan, ko je Centralni svet mornarjev imel revolucionarno oblast na vseh, razen na treh ladjah, v svojih rokah. Naslednji dan, 2. februarja 1918, pa je poveljstvo vojne luke poslalo upornikom ultimatum, ki naj bi obnovil »stari red« na vojnih ladjah.

Vodstvo upora je ultimatum odklonilo, vendar pa mu ni uspelo prisiliti k poslušnosti ladij »Monarch«, »Csepela« in »Novarra«, kjer so oficirji preprečili upor. Prav tako so se obalne baterije lotile obstreljevanja ladje »Kronprinz Erzherzog Rudolf«.

Vse te okoliščine so povzročile, da so nekateri omahljivci začeli širiti med posadkami ladij preplah in nevero v lastne sile. Tudi Centralni svet je bil premalo odločen, da bi do kraja likvidiral vpliv oficirjev na omahljivi del mornarjev. Najbolj revolucionarni člani so predlagali, naj bi poizkušali izpluti iz Boke Kotorske, vendar se niso mogli zediniti. Tako so izgubljali čas, ki je začel delati za Komando luke, ki je z ultimati, svojimi agenti in obljubami, da uporniki ne bodo kaznovani, vedno bolj rahljalna množično voljo do nadaljevanja upora.

2. februarja zjutraj se je pred kotorskim zalivom pojavila tretja divizija vojnih ladij, ki jih je nad upornike poslala iz Pulja cesarsko-kraljeva admiraliteta. Tako je bil upor že 2. februarja okrog desetih dopoldan zadušen. 11. februarja 1918 so voditelje

upora Franja Raša, Mata Brničevića, Anta Grabarja in Jerka Šižgoriča v Skalarjih pri Kotoru ustrelili.

»Vi streljate v pravico! Živela svoboda!«

Take so bile Rašove poslednje besede. 800 mornarjev so zaprli, 389 jih je prišlo pred sodišče. Proces zoper nje se je zaključil šele oktobra 1918, torej tik pred razsulo Avstro-Ogrske. (55)

Dan po zadušitvi upora kotorskih mornarjev, 3. februarja 1918, je bil na Jesenicah delavski shod, ki so ga priredili krščanski socialci, a se ga je udeležilo samo 52 zborovalcev. Ne bi ga omenjal, ko bi prav ta številka ne bila najbolj zgovoren dokaz, kako je na Jesenicah v tem času opesala krščansko-socialna strokovna organizacija in kako zelo je številčno narasla **Jeseniška podružnica socialistične zveze kovinarskih delavcev**. Ob njenem obnem zboru 24. februarja 1918 je 2. marca 1918 »Delavec« upravičeno zapisal, da šteje »okrog 1100 članov, vsi znaki pa kažejo, da se bo število članov še pomnožilo«. Na tem obnem zboru so izvolili tudi devetnajstčlanski zaupniški odbor, ki naj bi v letu 1918. urejeval odnose med delovnim kolektivom in vodstvom KID (56).

3. marca 1918 je bila v Brestu-Litovskem podpisana mirovna pogodba, ki jo je diktirala Nemčija Rusiji. Po tej pogodbi so od Sovjetske Rusije odtrgali Ukrajino, Poljsko, Belo Rusijo, baltičke dežele, Finsko, kjer so nemške čete omogočile protirevolucijo, v Zakavkazju pa Kars ter arda-gansko in batumsko pokrajino, ki ju je zasedla Turčija. Nemci so zasedli Ukrajino, Krim, na prošnjno gruzinskih in azerbejdžanskih nacionalistov pa Zakavkazje in zagospodarili v Tiflisu in Bakuju ter na skrivaj z orožjem in hrano podpirali kontrarevolucionarne čete generala Krasnova.

V takem trdem in »nesrečnem miru«, kakor je imenoval Lenin brestlitovski mir, ki pa ga je mlada sovjetska država potrebovala za organiziranje zaledja in za okrepitev Rdeče armade, pa so v Evropi (zlasti pod vplivom antantne propagande) videli poraz proletarske revolucije v Rusiji. Tudi urednik časopisa »Naprej« Rudolf Golouh v članku »K vprašanju o zatiranih narodih in o Internacionalni« govori v polemiki z dr. Tumo o »razbiti ruski in finski revoluciji, ki bi bile morda mogle prinesiti svetu to, kar imenuje Tuma »odrešenje človeka in narodov«. (57)

Takrat se je namreč v JSDS razvijala polemika, ali naj stranka sodeluje v Narodnem svetu z meščanskima slovenskima strankama ali ne. Tako so na seji širšega izvršnega odbora JSDS 26. februarja 1918, sklicani na pobudo dr. Henrika Tume, razpravljali prav o tem, kakšno stališče naj stranka zavzame v zvezi s pričakovanjem povabila na sodelovanje v Narodnem svetu.

Na tej seji so bili sprejeti predlogi, ki jih je dr. Tuma sporočil Josipu Petejanu v pismu 6. februarja 1918 in ki so vsebovali naslednje: »1. Iz majske deklaracije je izločiti pridržek hrvatskega in habsburškega (zgodovinskega) prava (na tako pravo se Slovenci v nasprotju s Čehi, Poljaki in Hrvati nismo mogli sklicevati, ker smo bili narod brez zgodovinske državnosti) ter sprejeti enostavno formulo enotne državne organizacije Slovencev, Hrvatov in Srbov na skupnem etnografskem in gospodarskem ozemlju s polno demokratično organizacijo in kulturno samoupravo posameznih delov Slovencev in Srbo-Hrvatov. 2. Stranka stoji na internacionalnem, revolucionarnem, razrednem stališču, ker vidi v tem edino možnost priti do lastne državne skupnosti jugoslovanske skupine in posebej, ker vidi v tem garancijo polne samoodločbe narodov sploh in Slovencev posebej. 3. Jugoslovanska socialno demokratična stranka na podlagi demokratičnih načel lahko sodeluje pri vseh onih problemih, ki se tičejo osnove jugoslovanske

samovladne države in skupnega gospodar-skega in kulturnega stremljenja«. (58)

Verjetno je 24. marca 1918 o brestlitovskem miru pa tudi o navedenih socialno-demokratskih stališčih do Narodnega sveta govoril na jeseniškem shodu tudi Josip Petejan, ko je »orisal današnji politični položaj«, čeprav samo bežno in se je verjetno mnogo dalj zadržal pri »skrajno kritičnih razmerah, v katerih se nahaja delavstvo« in pri »novem zakonskem načrtu glede vojnih dajatev, ki nikakor ne ustreza željam delavstva«. (59)

Dne 29. marca 1918 je »Naprej« poročal, da so jeseniški delavski zaupniki pismeno zahtevali od okrajnega glavarstva v Radovljici, naj bi splošno in za vse sloje takoj vpeljali mesne nakaznice za Jesenice, Javornik in Koroško Belo.

Podobna akcija za izboljšanje prehrane in proti lakoti je bila 16. marca 1918 tudi v Ljubljani, kjer je več kakor 200 železničarskih žena demonstriralo pred deželno vlado v sprevidu, pred katerim je vihrala rdeča zastava. Dan kasneje, 17. marca 1918, je bil v Ljubljani javni ženski shod za mir in žensko volilno pravico. Na shodu so žene z resolucijo pozdravljale revolucionarni ruski proletariat. (60)

»O revolucionarnem ruskem proletariatu smo mnogo govorili,« mi je v času, ko sem si zapisoval spomine preživelih predvojnih jeseniških komunistov, pripovedoval Janez Mlakar. »Razmere so bile v tistem času na Jesenicah težke, lahko rečem obupne. Vsi smo stradali. Ljudje, zlasti otroci so umirali od lakote in epidemije španske gripe jeseni 1917. Živelci so le gospodje v tovarni, vojni dobičkarji in prekupčevalci. Nenehno smo pritiskali na naše zaupnike, naj terjajo od tovarne boljšo pre-skrbo. Gospodje so sicer objubljali, storili pa niso ničesar. Samo pritiskali so na nas, da delamo premalo. Za izboljšanje mezd pa so bili gluhi in so se otepali tistega, kar je glede našega zasluzka terjala od njih pritožbena komisija. Tako so tudi na pomlad 1918. leta postali zelo samovoljni pri izplačevanju naših mezd in so aprila kar na svojo pest prestavili izplačilni dan z 10. na 12. dan v mesecu. Ta gospodski samovoljja nas je podžgala, da smo ustavili stroje in k temu prisilili tudi bojazljivce, ki jim je v kosteh že tičal strah pred tovarniško gospodo in pred nadporočnikom Müllerjem, predstavnikom vojne uprave v tovarni. Vsi na ulico!« smo zahtevali.

In ulica je prvič v zgodovini jeseniškega delavstva spregovorila. Ne da bi se menili za avstrijski zborovalni zakon, smo priredili neprijavljeno množično demonstrativno zborovanje pred tovarno. Tovarniška gospoda se je prestrašila. Nadporočnik Müller si ni vedel pomagati. Komandir jeseniške žandarmerije Kokalj se je nekam izgubil. Gospoda ga ni mogla najti. Vedel je, koliko bije ura in da bi se lahko zanj slabo izteklo, če bi se prikazal in terjal v imenu zakona, da se razidemo in vrnemo v tovarno.

Tako ni bilo nikogar, ki bi motil naše zborovanje. Zahtevali smo izboljšanje pre-skrbe, izplačevanje zasluzkov na izplačilni dan kakor doslej, padali pa so tudi vzkliki, naj država konča vojno in psovke na račun tovarne in oblasti. Le s težavo je uspelo zaupnikom, ki jih je vodil Zugwitz in predsedniku kovinarske organizacije Gabrielu, da so nas proti večeru zopet spravili v tovarno... (61)

V tisku te demonstracije jeseniškega delavstva nisem zasledil, pač pa je dne 16. aprila 1918 poročal »Naprej« o samovoljnem dejanju Kranjske industrijske družbe, ki je brez posvetovanja z delavskimi zaupniki hotela preložiti izplačevanje delavskih zasluzkov na 12. dan v mesecu, s čimer »pa se delavci niso strinjali«.

»Demonstracija je dvignila borbeni duh delavstva,« se je spominjal Janez Mlakar. In ta borbeni duh je po Mlakarjevem mnenju prišel do izraza prav pri praznovanju Prvega maja leta 1918.

Da bo na Jesenicah za Prvi maj počivalo delo, sta poročala oba socialnodemokratska lista – »Naprej« 23. aprila in »Delavec« 27. aprila 1918.

»Tovarna se je praznovanju prvega maja na delovni dan postavljala po robu. Prvi maj je padel tisto leto na sredo. Delavci pa se nismo dali. Sklenili smo, da bo ta dan delo v tovarni počivalo. In naša volja je zmagala,« mi je pripovedoval Janez Mlakar. »Ob osmih zjutraj smo se zbrali pred 'Jelenom' in se uvrstili v sprevod, ki je krenil po stari cesti mimo graščine na obhod okrog Jesenic...« (62)

Na Jesenicah smo še pred drugo svetovno vojno poznali samo dve cesti. 'Stara' smo pravili cesti mimo savske cerkve in graščine, 'nova cesta' pa cesti s postaje proti tovarni. Po tej cesti se je vračal sprevod na prvomajski shod, ki je izzvenel kot 'manifestacija za mir, za svobodo, za delavske pravice in demokracijo'. (63)

»Ta dan so Jesenice lahko čutile, kakšno moč združuje v sebi delavstvo, združeno v borbeni organizaciji,« je o praznovanju prvega maja leta 1918 dejal Janez Mlakar. (64)

O jeseniškem praznovanju Prvega maja 1918 je poročal 3. maja 1918 tudi »Naprej«. Govoril je socialnodemokratski prvak Anton Kristan in v več, kakor poldrugo uro trajajočem govoru' poudarjal potrebo osemurnega delavnika in pobratenja vseh narodov, posebno pa vseh delavcev sveta'. da bi prišel 'konec te grozne svetovne morije'... Seveda pa je precejšen del govora posvetil delavski in splošni ljudski 'slabi prehrani'. Zugwitzeva je govorila v imenu žena in pozvala delavske žene, naj 'vzgjajo otroke v duhu socializma, v duhu demokracije'. Predsednik strokovne organizacije Gabriel pa je govoril o njenem pomenu in o pomenu delavskega tiska.

O potrebi političnega organiziranja delavstva pa ni govoril nihče, čeprav je na to pomanjkljivost komaj deset dni poprej v svojem govoru pred tržaškimi delavstvom opozarjal Ivan Cankar, že pred njim pa je podobne misli razvijala socialistka Alojzija Štebi v »Demokraciji« v svoji kritiki X. zborna JSDS, kjer opozarja:

»... Jugoslovanska socialno demokratična stranka bolega že od svojega začetka na tem, da se ne opira na močno zgrajeno politično organizacijo. Doslej je imela stranka le v Trstu in na Goriškem izrazite politične organizacije, na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem so obstajale le (strokovno) izobraževalne organizacije, ki so opravljale dvoje funkcij, a nobene popolno. Zato so opira stranka izključno le na one pristaše, ki so strokovno in gospodarsko organizirani... Ta nedostatek strankine organizacije se je živo izražal na vsakem strankinem zboru, tudi na zadnjem (X.). Z vso upravičenostjo je bil ugotovil dr. Tuma že na strankinem zboru leta 1914 in zopet na zadnjem, da so strankini zbori jugoslovanske socialno demokratične stranke pravzaprav zbori strokovno in gospodarsko organiziranega delavstva, a ne zbori politično organiziranih pristašev stranke... Deseti zbor jugoslovanske demokratične stranke ni bil strankin zbor v pravem pomenu besede, ker niso bile zastopane ne Koroška, ne Dalmacija, ne Istra. Kako so bili izvoljeni delegatje za Kranjsko – razen Idrije – in Štajersko, to je skrivnost sklicateljev strankinega zbora, ker niti na Kranjskem, niti na Štajerskem niso delovale ves čas vojne nobene (politične) organizacije razen strokovnih in gospodarskih...« (65)

Tako Alojzija Štebi v št. 1–2 v prvem letniku »Demokracije«. In Ivan Cankar v že omenjenem tržaškem govoru 20. aprila 1918:

»Slovenska socialna demokracija je tudi po slabotnih političnih začetkih svoje politične organizacije ostala, kar je bila: zveza strokovnih organizacij in v idejnih načelih nekakšna verska sekta. Stranka ni videla naroda, narod ni videl stranke. Na čisto osamljenih, daleč ločenih krajih slovenske domovine so se v svoje organizacije zbirali industrijski delavci, ki so se brigali za svojo pravično krušno stvar in se niso zanimali za prav nič drugega. . . « (66)

To, kar lahko spoznamo že iz opisanega, je veljalo tudi za jeseniško delavstvo in jeseniške socialiste, kakor veljajo prav tako, kakor za vso slovensko socialno demokracijo, tudi naslednje Cankarjeve besede:

»To nikakor ni obsodba teh socialistov iz polpretekle dobe, nasprotno: iz vsega svojega srca, iz svojega toplega prepričanja so dali vso svojo moč, ves svoj intelekt podjarmljenemu, zaslužjenemu delavcu; in prav nič ni čudno, da jim je bila v tistih časih poglavitna in pravzaprav edina skrb, da potom organizacije pribore delavcu boljši kos kruha. In delavec bo zmerom hvaležen tem svojim prvim evangelistom,

ki so brez premisleka tvegali zanj preganjanje in svobodo.« (67)

Tu Cankar seveda misli začetnike socialističnega gibanja na Slovenskem, ki so bili kakor Zeleznikar preganjani še pred ustanovitvijo hainfeldske avstrijske socialne demokracije in njene članice Jugoslovansko socialno demokratične stranke. Toda njegova ugotovitev, da je stranka po metodi delovanja ostala, kar je bila, je v veliki meri veljalo tudi za usodno leto 1918, ko je Ivan Cankar opozarjal vodstvo JSDS, da bo »jugoslovanska socialno demokratična stranka mrtva veja na drevesu naroda, če se zarije enkrat za vselej samo v svoje krajevne strokovne organizacije in če ne bo spoznala:

» . . temeljna načela socializma in zadnji cilji njegovi so last vseh narodov; toda pota, ki vodijo do teh ciljev, si mora začrtati vsak narod zase, po svoji osebnosti, po svojih domačih gospodarskih, političnih in kulturnih razmerah. . . « (68)

Tudi to Cankarjevo še danes aktualno misel, oziroma Cankarjevo pojmovanje socializma, je zgodovina potrdila, čeprav je v kritiki slovenske socialne demokracije v svojem govoru 20. aprila 1918 v Trstu iz-

hajal iz nekaterih misli, ki jih je v kritiki X. zbornice JSDS zapisala že Alojzija Štebič v glasilu socialistične omladine – Demokraciji:

» . . . Zahtevi po pravici samoodločevanja naroda in po ustvaritvi narodne države bi bili morali biti izhodišče politične resolucije stranke, ki se imenuje demokratična in socialistična. Stranka pa je sklepala pod sugestijo Rennerjevega fantoma nadnacionalne države in se je popolnoma podredila njegovemu oportunizmu, ki pričakuje ozdravljenje političnih razmer v državi od tega, da poizkuša pregovoriti vladajoče kroge k reformam obstoječih naprav, a ne priznava obvladanim (narodom) svobode, da si zgrade sami svojo hišo, da ji postavijo najprej zanesljiv temelj in jo opremijo v notranjosti po svojih potrebah.« (69)

Tako Štebičeva v marčevi številki »Demokracije« in podobno tudi Cankar v aprilu 1918:

»Stranka je zamrmrala v svojem glasilu in mrmra še zmerom, da je treba najpoprej demokratizacije in socializacije avstrijske monarhije in Evrope z okolico vred, potem šele da se bo dalo govoriti o jugoslovanski državi. To je, po mojih mislih, zelo čudna logika, kakor bi kdo rekel: Najprej moram imeti lepo urejeno in osnaženo sobo, potem šele si zgradimo hišo! Mladi socialisti pa mislijo, in mislijo po pravici, da je treba najprej doma, nato si ga bomo uredili po svoje. Krepko organizirana socialno demokratična stranka si bo v tem domu znala pridobiti svojo veljavo, si bo znala izbojevati svoje cilje.« (70)

Štebičeva nadaljuje prejšnji njen citat:

»Če bi povedala resolucija (X. zbornice JSDS) samo to, da zahteva jugoslovanska socialno demokratična stranka samoodločanje in narodno državo za jugoslovanske narode, bi bila povedala povsem dovolj in pokazala bi s tem, da stranka pravilno pojmuje stremljenje nesvobodnega naroda. Toda stranka se je oprijela Rennerjevega reformiranja in je sprejela gostobesedno resolucijo, ki se izogiblje jasnemu aut – aut (ali – ali). Čeprav odobrava stranka postopanje boljševiške vlade na Ruskem, pa si vendar ni prisvojila njenega glavnega načela, pravice samoodločevanja narodov. . . « (71)

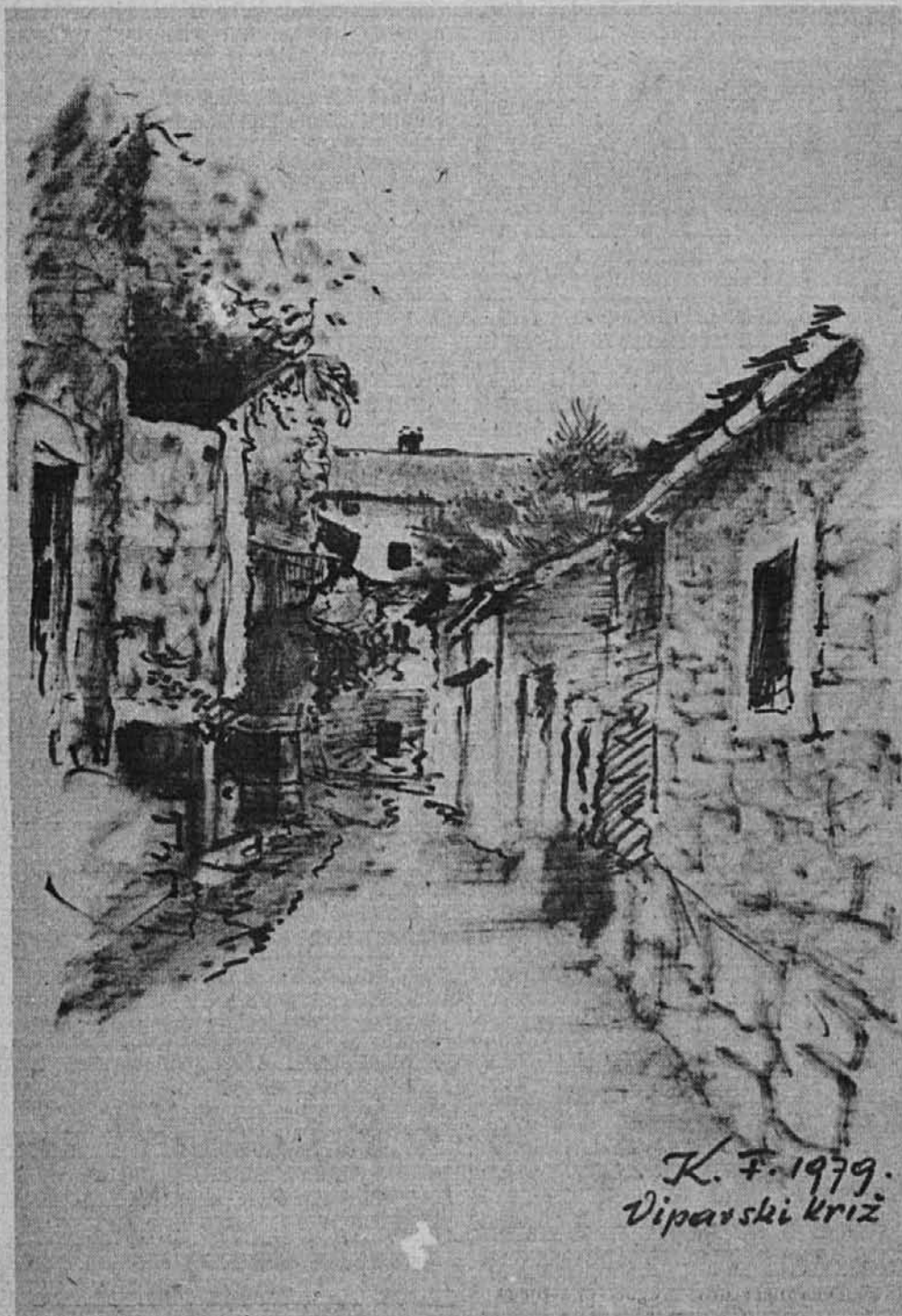
Naj navedem še neki citat iste avtorice iz članka Jugoslovansko vprašanje in jugoslovanska socialno demokratična stranka, objavljenega v isti številki iste revije, in sicer kritiko najmočnejše socialnodemokratske stranke v habsburški monarhiji-avstrijsko-nemške:

»Žalostno pa je to, da najmočnejši ud (tako imenovane avstrijske) internacionale, nemška stranka, ne kaže v svoji večini prav nobenega umevanja za upravičene zahteve ostalih narodnosti v Avstriji, ampak hote ali ne hote podpira s svojo le navidezno radikalno politiko šovinistično stremljenje nemške buržoazije. . . « (72)

Tudi to je bila resnica, kar dokazujejo naslednji meseci prav na primeru »reševanja« slovenskega narodnostnega vprašanja s strani vodstva avstrijske socialne demokracije, oziroma njene avstrijsko-nemške socialnodemokratske stranke. V tej stranki so bile v tem času štiri struje, kakor pravi Rudolf Golouh v članku »Socialistične stranke in vojna«:

»(imamo) . . . skrajno desno strujo Rennerjevega patriotskega socializma, nemško-nacionalno socialistično strujo Leuthnerja in pokojnega Pernerstorferja, socialistični integralizem starega Adlerja ter levi radikalni socializem, katerega najizrazitejša predstavnik in tolmač sta Otto Bauer in Friedrich Adler. . . « (73)

V tem času sta minevali dobri dve desetletji, odkar je bil na VI. zboru splošne socialnodemokratske stranke Avstrije na Dunaju junija 1897 sprejet federalistični »Organizacijski pravilnik skupne av-



K. F. 1979.
Vipavski križ

France Kreuzer: Vipavski križ (kroki)

strijske socialnodemokratske stranke z naslednjo soglasno izjavo:

»Od praškega strankinega zborā (aprila 1896) začeta in od tega zborā izvedena organizacija avstrijske socialne demokracije po samostojnih narodnostnih skupinah ima za smoter, da ustvari najboljše praktične pogoje za organizacijsko delo mnogojezičnega proletariata v Avstriji in da preмага praktične težave jezikovne različnosti.

Ko tako priznavamo in upoštevamo koristnost popolne samostojnosti za organizacijo socialne demokracije vsakega jezika, ustvarjamo hkrati v skupnem strankinem zboru in v skupni eksekutivi ustanove, ki so sposobne, da zagotovijo še bolj kakor doslej čvrsto in udarno strnitev posameznih organizacij v skupnem boju. Narodnostna samostojnost (nemške, češkoslovenske, poljske, jugoslovanske in italijanske socialnodemokratske stranke v Avstriji) in mednarodna strnjjenost sta osnovno načelo naše organizacije. Ob tej priliki pa želimo vnaprej najodločneje zavrniti vsakršno interesno solidarnost z narodnostnimi in šovinističnimi razdvojenostmi in boji posejdujočih razredov. Zavedamo se, da razredna nasprotja ločujejo močnejše in globlje kakor narodnostna različnost in izjavljamo, da je ta organizacija določena izključno v namenu, da ustvari najučinkovitejšo obliko, v kateri mednarodno organizirani in bratsko zvezani socialni demokratje vseh jezikov bijejo boj proti izkoriščevalnim razredom vseh narodov. Ta organizacija ni ustvarjena za to, da bi podpirala nacionalno-šovinistične težnje posejdujočih razredov, marveč za to, da bi se mogla tem ostreje, brezobzirneje in učinkoviteje boriti proti njim.« (74)

Leta 1914 je večina vodstva avstrijske socialne demokracije 'pozabila' na prepoved podpiranja 'nacionalno-šovinističnih' teženj posejdujočih razredov'. Pa tudi leta 1918 je pozabljala, kaj je septembra 1899 sprejela na svojem VII. zboru v Brnu v narodnostni program avstrijske socialne demokracije, ki si je takrat začrtala naslednje smernice:

1. Avstrija naj se preobrazi v demokratično narodnostno zvezno državo.

2. Namesto zgodovinskih kronovin (kakor na pr. Kranjska, Koroška, Štajerska, Primorje, da navedem kronovine, v katerih so živeli Slovenci, torej kronovine, ki so s svojimi mejami rezale strnjeno slovensko narodno ozemlje — prip. M. KL.) se osnujejo samoupravna telesa, ki bodo razmejena po narodnostnih mejah in katerih zakonodajo in upravo bodo opravljale narodne zbornice, izvoljene na osnovi splošne, enake in neposredne volilne pravice.

3. Vsa samoupravna ozemlja enega naroda tvorijo skupaj narodnostno — enotno zvezo, ki opravlja svoje narodne zadeve popolnoma avtonomno.

4. Pravice narodnih manjšin varuje poseben zakon, ki naj ga sklene državni parlament.

5. Ne priznavamo nobene narodnostne podpravitve in zato zmetujemo zahtevo po državnem (nemškem — op. M. KL.) jeziku; kolikoli je potreben posredovalni jezik, bo določil državni parlament. . . . » (75)

Ne bom navajal v celoti, kakor tudi ne vrste citatov in izjav glede reševanja narodnostnega vprašanja, ki so ga izrekli avstrijsko-nemški pa tudi slovenski socialni demokrati, saj te misli v veliki meri niso prodrle do slehernega delavca, ki se je v glavnem kot član strokovnih organizacij prišteval k socialni demokraciji in kot tak zlasti v obrobni slovenski pokrajini marsikdaj tudi k 'nemštvu', kakor je ugotavljal tudi Ivan Cankar 20. aprila 1918 v Trstu:

» . . . Še dandanašnji se žalibog le premmnogokrat primeri — zlasti na Štajerskem in Koroškem — da socialistično organiziran delavec misli, ker je socialist, mora biti obenem tudi nemškutar. Iz takih razmer se



France Freuzer: Na Slemenu (kroki)

je rodila naravna posledica; strokovne in gospodarske organizacije so bile močne, socialno demokratična stranka pa je bila politično skoro brezpomembna. (Tu Cankar misli JSDS). Tuja je bila ogromni večini (slovenskega) naroda, naroda kmetov in malomeščanov, naroda — proletarcev.« (76)

In prav ta Cankarjev stavek je vzel socialnodemokratski prvak Anton Kristan za svoje ugovore »Malo pojasnila«, ki so izšli 30. aprila 1918 v »Napreju«, torej dan poprej, preden je prišel na prvomajsko slavje na Jesenice kot prvi slavnostni govornik.

Brez dvoma so o Kristanovem napadu na Cankarja govorili tudi na Jesenicah v družbi z vodilnim jeseniškim socialnim demokratom Antonom Zugwitzem, ki je bil zvest Kristanov oproda tudi v časih, ki so prihajali. Iz samega Kristanovega članka »Malo pojasnila« v »Napreju«, bi citiral samo naslednji odstavek:

»Ivan Cankar govori tudi o (majski) deklaraciji. Naše stališče je znano. . . Jugoslovanska socialno demokratična stranka je delavska stranka, kdor hoče v nji sodelovati, mora delati z delavci. Komur to ni prijetno in ga ženira ter mu je bolj všeč sedeti med literati in umetniki — ta seve lahko to utemelji ter gre. Ugodno in prijetno je biti tudi slavjen in občudovan, češ tudi ti si naše gore list. . . Da, da — v nebesih imajo večje veselje nad enim spreobrnjenecem kot nad 99 pravičnimi. . . .«

Da je JDS delavska stranka, bo bodoči minister v Narodni vladi Anton Kristan že čez leto dni hote pozabil in bo raje sedel med buržoaznimi ministri slovenske narodne vlade, kakor da bi deloval za združitev JSDS z novo revolucionarno stranko jugoslovanskega proletariata. Toda ta, čeprav bližnja prihodnost, v tem času še ni bila otipljiva, Anton Kristan se še ni pokazal v svoji pravi luči in je še vedno lahko manipuliral z delavstvom in njegovo revolucionarno ideologijo ter se imel za 'delavskega' voditelja.

Dne 8. maja je Antonu Kristanu-Verusu odgovoril Ivan Cankar v »Napreju«:

»Dragi Verus!
Pravilno in primerno se ti je zdelo, da si v majski številki »Napreja« izkrivencil pomen in smisel mojega tržaškega predavanja z dne 20. aprila. Koncept tega predavanja je bil celotno objavljen v »Napreju«, lahko bi si ga bil torej natanko prebral. Tega nisi storil; drugače bi svojega čudnega »pojasnila« ne napisal. Moj govor je bil namreč tako jaseen, da ne rabi prav

nikakršnega »pojasnila«, tudi tvojega he, dragi Verus, nepoklicani in nepovabljeni kontrolor!

Na dolgo in na široko mi razlagaš, kaj da je socialno demokratična stranka storila dobrega slovenskemu delavstvu. Nato me še poučuješ o značaju stranke, o razrednem boju, o boljšem kosu kruha, o izobraževalnem delu in še mnogih drugih stvarih, o katerih sem, dragi moj Verus, govoril v Trstu jaz sam in, ne zameri, govoril boljše od tebe!

Povedal sem za vsakogar — razen zate — dovolj razumljivo, kako visoko spoštujem in cenim organizatorično delo naših pionirjev. Nisem zatajil temelja stranke, razrednega boja. Nikakor nisem pozabil, da je delavstvo tista skala, na katero bomo gradili Slovenci svoj boljši dom. Ali povedal sem tudi marsikaj, o čemer ti molčiš, dragi Verus. Tisto namreč sem povedal, kar je z drugačnimi, le še bolj temperamentnimi besedami izjavil sodrug Kopač ob majskem slavju v »Mestnem domu« ljubljanskem, da bje zdaj usodna ura za ves celotni slovenski narod! Da mora zdaj biti organizirano delavstvo na slovenskem jugu pripravljeno na vse! da je ono, prav ono poklicano stopiti na fronto v boju za samostojno, neodvisno jugoslovansko državo.« (78)

Ivan Cankar se je pri tej trditvi naslonil na Josipa Kopača, ki je na prvomajskem zborovanju leta 1918 v Ljubljani po poročilu v Slov. Narodu (št. 90, 2. maja 1918) dejal:

»Za nas socialne demokrate je zahteva po združitvi Slovencev, Hrvatov in Srbov v skupni in samostojni državi nekaj docela po sebi umljivega in naravnega. V tem oziru se stremenje stranke krije z onimi jugoslovanskimi meščanskimi strankami. . . . Če bo treba kdaj stopiti za jugoslovansko državo na cesto, bo jugoslovansko delavstvo prvo, ki bo to storilo.«

Socialnodemokratski »Naprej« pa je prav tako v svoji številki z dne 2. maja 1918 kot Kopačeve besede navajal naslednje:

»Delavci so pripravljeno iti tudi na ulice za pravično rešitev narodnega vprašanja. Vse krive insulte naših slovenskih listov glede tega vprašanja zavračamo z ogorčenjem.« (79)

»Nihče,« je nadaljeval Ivan Cankar svoj odgovor Kristanu, »mi ne more in ne

sme očitati, da sem žalil slovenski proletarijat, ker sem mu bil prisodil najvišje in najčastnejše mesto v tem odločilnem boju za osvobodjenje naroda izpod tujih jarmov! Nič nisem prikrival, da je stvar jugoslovanske države za nas Slovence in posebno za slovenski proletarijat krušna stvar, da se v tistem hipu, ko se odrešemo političnega jeroštva tujcev, odrešimo tudi gospodstva tujega kapitala. In da nam je najprej treba svobodnega lastnega doma, predno si ga moremo urediti po svojih načelih in po svoji volji.

To je bil poglavitni smisel mojega tržaškega predavanja. Če ga hočeš vestno prebrati, si poišči tisti dve številki »Napreje«, ki sta ga objavili (96. in 97.)!

Rad bi ti še nekaj povedal o črni kavi, o cigaretah, o literatih in umetnikih, o popisanih štirinšestdesetih straneh »Demokracije« — prip. M. Kl.) in tako dalje, toda nikoli nisem bil vnet za dolga prekanja.

In tako, dragi Verus, ti želim obilo zdravja in dobre slovenščine! — Ivan Cankar. (80)

Zdaj se je — verjetno na Kristanovo zahtevo — lotil Ivana Cankarja jeseniški socialni demokrat Anton Zugwitz in se s svojim dopisom, objavljenim 23. maja 1918 v »Napreju« lotil naslednjega odstavka iz Cankarjevega tržaškega predavanja:

»Pred kakimi petnajstimi leti so začeli prihajati v socialistični tabor mladi slovenski inteligentje, posebno tisti, ki so prišli iz Prage iz Masarykove šole. — Ker je pošteno in potrebno, da govori človek naravnost in brez pridržka, moramo povedati, da delavstvo spčetka teh inteligentov ni pozdravilo preveč prijazno, jih ni sprejelo z odprtimi rokami. Nekakšna nezaupnost je bila v delavcu do ljudi, ki so bili takorekoč — res takorekoč — gosposko oblečeni in ki so govorili književno slovenščino. Sam sem bil priča, ko je delavec — rudar ogledoval roko govornika — inteligenta ter z nemalim ogorčenjem konstatiral, da je roka bela in brez žuljev.

Inteligentje so vedeli, da delavec ne potrebuje edino le telesnega kruha. Vedeli so nadalje, da bo jugoslovanska socialno demokratična stranka mrtva veja na drevesu naroda, če se zarije enkrat za vselej samo v svoje krajevne strokovne organizacije. . . (81)

In zdaj se je oglasil 'dopisnik (kakor je Zugwitz zapisal sam), ki je že dlje časa v delavskem gibanju, toda o tem ničesar ne ve, da je delavstvo gledalo inteligente nezaupno:

»Res je pač nasprotno. Delavstvo je sprejemalo z veseljem vsakega inteligenta od prvega početka, če je le delal za okrepitev organizacije, za prebujo razredne zavesti ter za kulturno povzdigo slovenskega delavstva. Kdor trdi drugače, ne pozna razmer ali pa sploh ni v delavskem gibanju. . . (82)

To je seveda pomenilo, da Cankar ne pripada več socialističnemu gibanju delavstva, kar je hotel že v prvomajski številki 1918 vsiliti delavskim bralcem Anton Kristan v že citiranem citatu iz njegovega članka, mimo tega pa še z namigovanjem, da bi prikazal Cankarja kot človeka, v kavarni s cigareto v ustih in črno kavo pred seboj (83), češ da je tako lahko biti 'velik ter z zaničevalno gesto govoriti o onih, ki se pohajo, kako bi slovenskemu delavcu priborili malo boljši obstoj, večji kos kruha' (84) in z 'nasvetom': »Ven iz kavarn in podobnega močvirja na shode, na predavanja« (85), ki ni bil nič drugega kakor dobro premišljen nizki udarec, ki naj bi moralno ponižal Cankarja v 'bohema in pijanca', kakor so to počeli skoro vsi Cankarjevi nasprotniki.

In ker je Cankar Kristanov nizki udarec odbil s svojim odgovorom, naj bi Antona Kristana podprl človek iz krajevnih

organizacij. Tega je Anton Kristan našel v jeseniškem socialnem demokratu Antonu Zugwitzu, ki je svoj dopis nadaljeval:

»Vsi se še prav dobro spominjamo, kako smo z veseljem poslušali v letih 1896 in 1897 sodruga Etbina Kristana, kako smo z navdušenjem sprejeli pozneje kandidaturu pokojnega sodruga Antona Dermote in delali z njim enih misli, enih načel. Imamo pa še več sodrugov inteligentov, med njimi je sodrug dr. Tuma in vsi drugi agitatorji in predavatelji, ki so prihajali in še prihajajo k nam, so našli v nas hvaležne poslušalce in učence. Toda vsi ti so organizatorji, njim so na srcu krepke, samostojne organizacije in načela stranke. Vsi ti hočejo samostojnost brezpravnih slojev, hočejo, da bi stranka slovenskega proletariata odločevalno vplivala. Zaupanja more imeti delavstvo le do sodelujočih inteligentov, ki strme za istimi cilji kakor zavedno delavstvo. Mezдно suženjstvo je zlo, to morajo priznati tudi inteligenti; dokler tega ne priznajo, niso razredno zavedni.« (86)

Tudi ta 'poduk' Cankarju ni bil potreben. On je že zdavnaj spregledal Antona Kristana in spoznal njegov značaj. V nekem pismu Adi Kristanovi (25. oktobra 1907) imenuje Antona Kristana 'bahača' (87), v nekem drugem pismu Adi Kristanovi — ženi Etbina Kristana pa piše: »Etbinu

sem mislil pisati o strokovnem kongresu — pa rajši ne storim. Samo prosim Te, opozori ga, da naj pazi na ljubljanske »Gewerkschaftlerje« (strokovničarje) in naj jim ne zaupa; edini, ki mu ni direktno sovražen, je Cobal; posebno pa naj se varuje idrijskega Toneta (kakor je Cankar v tem pismu z dne 9. septembra 1907 imenoval Antona Kristana — prip. M. Kl.). Govorili so z menoj zaupno, torej Te prosim, da ostane z a u p n o tudi to moje svarilo. Morda mu bom ustno več povedal. Dobil sem ta vtis, da sodrugovi več škodujejo stranki in njenemu glasilu, nego vsi nasprotniki skupaj.« (88)

Torej Cankarjevo gledanje na stranko, ki se je v glavnem zapirala v krog strokovnih organizacij in konsumarstvo, ni bilo kritično samo leta 1918, marveč je bilo že celo desetletje poprej, ko je bil Cankar njen kandidat na državnozborskih volitvah. Leta 1909 ga je spravila v besedniski rešolucija o jugoslovanskem vprašanju in njen 'ilirizem', leta 1913 pa je na shodu Splošne delavske Vzajemnosti v Ljubljani v predavanju »Slovinci in Jugoslovani« obsodil ta 'ilirizem', ki je zanikal slovensko narodno samobitnost.

(se nadaljuje)



France Kreuzer: Na Stolu (kroki)

PONESREČENI BEG

Zadnje dni pred osvoboditvijo je zavlada med pripadniki okupatorskega nacističnega osebja na Bledu prava pravcata panika. Civilni uslužbenci raznih nemških ustanov in uradov, učiteljice in drugi režimski eksekutorji in z njimi vred vsi zvesti domači volksdeutscherji so se naenkrat znašli v neobranem grozdju. Do včeraj močni, naduti in brezdušni oblastniki, strah in trepet domačinov, ko so v imenu svojega Führerja vsa štiri leta počenjali največje zločine in grozodejstva, ki bi jim jih zavidali najbolj krvoločni gangsterji, so začeli brezglavo begati, kot brezumna sodrga, ki ne vidi izhoda. Preostalo jim je samo to, da se čimprej in čimbolj neopazno izmuznejo s prizorišča dogodkov, ki so napovedovali dokončni polom hitlerjanskega reda in z njim konec štiriletnega strahovanja.

Ze sama beseda »partizani« ali »Banditen«, kakor so v svoji nemoči imenovali naše borce, jim je v teh dneh predstavljala nekaj posebno grozljivega, nekaj, kar je pomenilo njihov konec. Vse proslavljene nemške točnosti in discipline je bilo spričo nastalega položaja v trenutku konec. »Nadljudje« so postali strahopetna, neorganizirana drhal, ki se je na mah odpovedala vsem zakoreninjenim načelom nacističnega evangelija o vzvišenosti NEMŠKEGA človeka, NEMŠKE žene in NEMŠKE rase. Ostalo jim je le borno upanje, da bodo rešili, kar se rešiti da; če nič drugega, vsaj cele glave.

Ze v noči med 4. in 5. majem, torej v času, ko so zasedale vse gorenjske kraje še močne nemške enote, so na železniško postajo Bled-jezero začeli prihajati nacistični uslužbenci in volksdeutscherji. Nestrpnost so čakali vlak iz Bohinja, ki naj bi jih odpeljal prot Jesenicam in naprej v Avstrijo. Vlaka pa ni bilo in ni bilo. Zaskrbljeno so se zbirali v skupine in nervozno postopali po peronu, kot ogrožene zveri, užete v gozdnem požaru. Drug drugemu so dopovedovali, da vsekakor vlak mora priti, čeprav o tem niso bili niti najmanj prepričani... »Strojvodja se poživlja na vozni red! Idiot! Ustreliti ga je treba... Obesiti, izdajalca, na signalni drog... Eh, eh, kje so tisti časi, ko so od Murmansk do Odeze v sekundah natančno prihajali naši trans-

porti... Ne, kaj takega pa še ne! To nas je ugonobilo — netočnost!... Ej, vi šef postaje! Kdaj, zaboga, bo prilezla ta vaša samokolnica iz Bohinja? Menda ste kot nemški šef postaje vsaj dolžni zvedeti, kje je zdaj... Ali pride ali bomo čakali do sodnega dne?!« Rejenemu Prusu z ogromno zabuhlo glavo v lovski obleki je bilo dovolj. Ves gnev nestrpnih beguncev je prevzel nase in odločno stopil v prometno pisarno. Šef postaje, Josef Schumi, Ortsgruppenleiter VKB in NDAP, je pravkar treščil telefonsko slušalko na mizo in besno zamahnil z roko, kot ne bi videl priganjača v lovski obleki. Začel je hitro korakati po pisarni, preklinjal in prepričeval Prusa, da pač ni njegova krivda, če vlaka še ni. Tudi on namerava na pot, a kaj more, če so prišle vmes nepredvidene ovire. Banditov ob progi kar mrgoli. Telefonske zveze so prekinjene. Morda je porušena tudi proga.

»Vedno sem govoril, da je treba vse bandite pobiti... Vse do zadnjega domačina bi bilo treba poslati v kanclager... Mi smo pa pestovali to golazen, zdaj pa imamo!« se je že malo bolj umirjeno priduševal zabuhli Prus.

Pred pisarniškimi vrati je stal koroški nacist Hans Jehart, ki se je odmaknil od svoje bratovščine, da bi slišal pogovor. Občinski tajnik je bil na Bledu, pa mora kot izgubljeni sin prisluškovati pogovoru, da bi se prepričal, če bo lahko srečno odnesel pete na ono stran Karavank. Z izrazom narkomana je nerodno prislanjal svoja naglušna ušesa k vratom, toda zaman. Pozabil je na vse svoje strankarsko dostojanstvo. Spet se je pridružil pajdašem, ki so stali v krogu kot pevski okteti ter začel na vso moč preklinjati železnico in železničarje, ki da so najbolj nesposobna bitja na svetu. »Prekleti lenuhi, samo da so svoje riti odnesli s fronte... Za kaj drugega jim ni mar!« se je hudoval in zabavljval čeznje, kot da so edini krivi, ker vlak ni prišel.

Matičar Mulej, zvesti okupatorski sluga, ki je ob velikem kovčku kadil smrdljivo cigaro, se je raje potuhnil. Kot pretepena žival je čakal, kaj bo prinesla usoda. Ze od enainštiridesetega jo je z vso privrženostjo delil s svojimi gospodarji. Od nekdanjega samozavestnega okupatorskega podrepnika je ostal le brezoblični kup nesreče, nesposoben tudi za najmanjši duševni napor. Nekje na robu zavesti je morda za hip poblisnila želja: izginiti, postati neviden, spremiti se v nič...

S podobnimi iluzijami se je tolažila tudi prvič v življenju osamljena nacistična vzornica »nemške žene«, volksdeutscherica Valentina Andretto, še do včeraj nadvse vestna občinska uslužbenka, ki je že ob sami misli, da sploh živijo na Oberkreinskem takšna suženjska bitja kot so Slovenci, dobivala prebavne motnje... Zdaj je sedela na klopi poleg svoje prtljage, zamišljena, ne da bi se menila za dogajanje okrog sebe... Kdaj se bo znašla nekje daleč stran od tega odvratnega kraja, dežele, ki ji ni bilo usojeno, da bi ostala nemška, čeprav je Führer tako zelo želel. Ona, Valentina, je z vsem svojim »nemškim smotrom«, z vso nacional-socialistično

vnemo in ljubeznijo do tretjega rajha skušala vedno izpolniti njegovo željo. In zdaj — kaj ima od tega?... Enega samega ubogega vlaka ni na voljo, da bi se mirno, brez nepotrebnih zapletov, užaloščena in od dela utrujena vrnila v rajh. Saj to je škandal!... Žene nikoli ne bi podlegle! Nemške žene bi ta problem drugače rešile! Može se že po naravi manj delavni, kot troti v panju... Može, prav nemški može se krivi, da je tako... Zato ni vlaka... Če bi bila ona odgovorna za vlake, bi bilo drugače... »Meine lieber,« šlo bi kot švicarske ure.

Z velikimi kovčki, zavoji, škatlami in culami obloženi so čakali tudi ostali somišljeniki, zelenih, neprespanih obrazov. Nekateri so živo debatirali, drugi stopali po peronu, kot bi šteli svoje odmevajoče korake, podobne topotu škornjev nočnih patrolj. Stranišče je bilo najbolj prometno zatočišče teh nervoznih bitij... Kdaj pa kdaj je kdo stopil med tire in napeto prisluhnil, da bi zaslišal sopihajočo lokomotivo odrešilnega vlaka. Toda bile so zgolj halucinacije, ki so popadale zdaj tega, zdaj onega.

Šele okoli poldneva je zaspano priškripal težko pričakovani vlak. Na peronu je zavlada la značilna gneča. Glasni vzdihni olajšanja, klicanje imen, kletvice in navodila... vse se je mešalo s šumenjem pare iz izmučene lokomotive. Obloženi trop je naskočil vagon. Vsak je hotel prvi doseči vrata, ne meneč se za lepo, v rajhu tako čislano odliko — bonton. Vsa vrata so se v trenutku zagozdila s človeškimi telesi in prtljago. Otroci so jokali, ženske kričale, moški preklinjali. Na stopnicah so obviseli roji. Šele po daljšem prizadevanju so se zrinili v kupeje... Znojni in raztrgani so obložili police ter natlačili prazne prostore pod sedeži s kramo, kljub vsem težavam zadovoljni, da čutijo kolesa pod seboj. Potlej so čakali dolge minute in napeto buljili skozi okna, kdaj se bodo končno premaknila peščena postajna tla pod vagonom.

Ko so z olajšanjem ugotovili, da se je vlak premaknil, je šele malo popustila napetost zaradi prestanega napa in prerivanja. Šlo je vse prepočasi. Spet so letele pripombe na račun železnic in njihove točnosti. — Polagoma so se pomirili. Najbolj hladnokrvni so začeli smrčati ali kaditi. Le dobrih dvajset kilometrov jih loči od Avstrije. Uro, največ dve — pa bo konec negotovosti... Tam ni več banditov. Tam so Angleži, Amerikanci... Kulturne nacije, gentlemani, povrh vsega se skozi njihove žile pretaka germanska kri. Pravzaprav so jim ti Angleži in Amerikanci neke vrste rojaki, kot v družini strici... Kdaj pa so še rojaki slabo postopali s sorodstvom?... Če bi bili to Rusi, seveda, potlej bi bila stvar drugačna... Slovani, to pleme nam je vedno delalo preglavice... Zdaj pa sploh, ko so vsi komunisti... Premalo smo jih ugonobili...

Nenadoma so rezko zacvilele zavore.

»Kdo se šali z zasilno zavoro? Mar že ni dosti svinjarije z vlakom? Zakaj zdaj še to?« so ogorčeno sikali vsi vprek in odpirali okna.

Z obeh strani so zapirala pogled gosta drevesa... Niti polovico poti niso prevozili... Se pravi, niti desetih kilometrov... To je vendar šele nekje pred Končno... Le kaj se dogaja?

Obupni kriki beguncev, ki so se prvi nagnili skozi okna:

»Banditi!«

Ob lokomotivi so v veliko presenečenje potnikov stali oboroženi ljudje z rdečimi zvezdami na kapah. Obkolili so kompozicijo z obeh strani in vskočili skozi vrata.

Partizani iz sestava komande mesta Bled so ustavili vlak in izgnali nacistične begunce iz vagonov. Kljub protestiranju in poizkusom pobega so zbrano elito pod stražo odvedli v osvobodjene Gorje kot partizanske ujetnike.

Težko pričakovani beg se je ponesrečil.

MORJE IN NEBO, VMES PA TELEVRINA

Televrina bi bila grič v zgubanem slovenskem reliefu, vendar se s svojimi 588 m krepko dviga nad morsko gladino in je najvišja vzpetina na otoku Lošinju – Razgled z vrha je presegal vsa pričakovanja.

Modrina morja in modrina neba svetlita mavrični odblesk, začet in spočet v dveh globinah, dveh razsežjih, katerih ena je omejena s končnostjo na morskem dnu, druga pa sega v nepojmljivost, v brezkončnost neskončnega, nedoumljenega, predvsem pa v nespoznana vesolja, v kozmos. Velike besede, in prav zato banalno, patetično zveneče v omejenosti serijsko ponavljajočega se vsakdana, drugačnega zgolj v dnevno-pomembnih, a prav nič v zgodovino segajočih trenutkih našega bivanja, zato pa prikladne in sovpadajoče z redkimi trenutki, ko človekova zavest seže v dno lastnega bitja, v svojo bit. Takrat seže vase in hkrati v kozmos, zakaj človek par excellence, to je človekov svet, to je kozmos, to je skozi osmišljeno zgodovino očlovečeno bivanje najpopolnejšega med proizvodi narave.

Modrina morja in modrina neba, vpeti v barvni lok in zrta v vmesnega prostora, z vrha gore, ki bi bila grič v zgubanem slovenskem reliefu, vendar se s svojimi 588 m krepko dviga nad morsko gladino in hkrati pomeni tudi najvišji zagon tektonskih sil, ko so oblikovale jadranski otok Lošinju, s Televrine v čokatem hrbtu Osorsčice, sta morje in nebo kot veliko modro vseobseže, katerega nežna, vendar prodorna svetloba sega globlje, kot kdajkoli lahko seže bežen pogled na nekaj, kar bi lahko bilo tudi barvna razglednica.

MED ZEMLJEVIDOM
IN RESNIČNOSTJO

Običajno si ljudje, kadar prodirajo skozi neznana področja, neznane kraje, pomagajo z zemljevidi, če jih seveda imajo, zato smo tudi mi trije – s podobnimi nameni kot jaz sam sta se v Osorju znašla tudi Frenk in Štef – iz tega mesteca z bogato preteklostjo, ležečega ob prekopu, ki deli Cres in Lošinju v dva velika, samostojna otoka, odpravili po dobro uhojeni stezi, mimo avtokampa navzgor proti Malemu Tržiču, skritemu za gozdno glavo 160 m visokega Belca. Od tam, iz Malega Tržiča, je zemljevid obetal stezico na greben Osorsčice in po njem na vrh Televrine. Pa ni bilo tako.

Prvo razpotje, ob katerem nas še ni razjedal dvom, je bilo v gostem borovem gozdu, kjer je v levo zavila steza proti Velemu Tržiču. Strehe njegovih hiš smo videli na nasprotnem bregu kotlinice, ki jo amfiteatralno zaključuje greben Osorsčice na jugozahodu in Belca na severu. Tam zadaj so že Nerezine, tako da tam, vsaj za enkrat, nimamo kaj iskati.

Zavili smo desno navzgor, v tesnobno, povsem izumrlo vasico Mali Tržič. Čisto tiho smo hodili med gluhimi hišami s slepimi okni in razdejanimi strehami, da bi ne zmotili samotnega galeba v njegovem počitku ali pregnali edinega preostalega gospodarja tega, na pogled mrtvega, kamnitega kraja, srebrnega modrasa z njegovega sončnega prostora pred opustelim pragom. Ljudje so že davno odšli od tod. Porazgubili so se po širnem svetu, o Amerike in Kanade, do Avstralije, nekaj pa jih še živi na Reki in v Zagrebu. Preveč trda, neizprosna in negostoljubna je bila zemlja tega severnodalmatinskega kraja, da bi

zgolj ljubezen do domačije zmogla željo po boljšem življenju, čeprav v trdosrčni tujini.

Hiteli smo po vedno ožji in vedno bolj zarasli stezici med zapuščenimi njivami, ki jim zemljo pred morskimi vetrovi varujejo nepregledne kamnite ograde in se med njimi sem ter tja zasveti rumeno bela lisa napol divjega ovčjega tropa. Tod že dolgo ni nihče hodil in gosta podrast, prepletena z nešteti nitmi velikih pajčevin, nas je ovirala pri hoji. Kako čudna so pota človeških usod. Tukaj, komaj pol ure hoda od Osorja in glavne magistralne ceste proti turistično razvitemu Malemu Lošinju in njegovi okolici, skratka pol ure hoda od turističnega vrveža, propadajo ostanki mrtve vasice in ne le te. Veliko jih je, zlasti po turistično še ne povsem odkritem Cresu. Tako mi je, denimo, stari barba Mario iz Mikložana nad rtom Suha na jugu Cresa dejal, da pravzaprav ne ve, kaj ga še zadržuje tam, daleč od ljudi, kjer ni ne vode, ne elektrike. Morda mu vlija voljo obetajoč turistični razcvet Mikložanu najbližje vasi Punte Križe in iz leta v leto večji obisk kampov Bokinić in Baldarin ob zalivih Jadrščica in Baldarin ter oživitvev zaselkov Pogana in Draga v zalivu Jadrščice, kamor kamor iz Mikložana ni daleč in kjer si stari Mario v sezonskem času služi nekaj denarja kot nočni čuvaj v obeh kampih. Tako vztraja in pravi, da bo tudi ostal.

Kdo ve, čigava noga je zadnja ubirala to pot, na zemljevidu lepo načrtano, v resnici pa izginjajočo v nizkem pragozdu ostrega brinjevega vejevja. Končno smo obupali nad iskanjem in se kot neuspešni stezosledci zapodili naravnost po nekoliko manj poraščenem, vetru izpostavljenem, kamnitem hrbtu navzgor proti grebenu, ga tudi kmalu dosegli in vsi trije hkrati zazijali od navdušenja.

RAZGLEDNO POTOVANJE

Stali smo na grebenu in bili čisto tiho. Le gledali smo, kot da bi z očmi hoteli vsrkati vase vso neponovljivost prizora, ki smo ga pričakovali, vendar ga vsak v svojih zamislih oblikovali povsem drugačnega, kot se nam je razkril v resnici. Že ko sem se odpravljal na pot, sem vedel, da bom videl daleč tja v Istro in na Velebit, vendar niti v sanjah nisem pričakoval, da se mi bodo z grebena Osorsčice kot beli biseri sredi rjavozelene istrske pokrajine pokazale stolpnice daljnega Pulja, da si bova s ponosno Učko zrla iz oči v oči in da se bodo nad grebeni Raba in Paga razločno črtale skalne soteske v mogočnih plečih starega Velebita. Spodaj pa morje, to širno vodno prostranstvo, zibel in vir življenja, praelement. Modra planjava, prepredena s temnejšimi in svetlejšimi lisami in progami za številnimi čolni, jadrnicami in večjimi ladjami v širokem prostoru med Cresom, Zečo, Lošinjem, Unijami in Suskom. Posebej živa je bila množica najsodobnejših domislilic navtičnega športa v Lošinjskem kanalu in Osorskem tjesnacu.

Hoja po vrhnem grebenu Osorsčice proti najvišji vzpetini, Televrini, je spričo vznemirljivega pejzaža postala pravo razgledno potovanje, nekaljeno niti s pripekajočo vročino nastajočega avgustovskega dne, niti z osušenimi usti, željnimi hladnega,

Bard Adam Trout

*Čas dobil je mračen pečat –
v vsaki vasi sto čelad.*

*Iz rout
in sedmerih samot
Trnovskega gozda
hodil je uklenjenih rok
bard te dežele
Adam Trout.*

*Nebo je lilo
sivo tegobo časa
na zaselke hiš –
na vsaki hiši črna zastava.*

*Iz samotnih rout,
iz domačih svežih brazd
prgišče prsti
nosi in srcu s seboj
Adam Trout,
med bajoneti
jo stiska na prsi,
da grela ga bo,
svetila kot luč
mu po ječah,
da imel bo moči
za težo spoznanj,
za zaupanje,
da tujih pritepenec
nikjer več ne bo,
kadar kot vir srebrnih studencev
bo pela svoboda,
ko bomo pod lastno streho
spet doma
in le v pravljicah
starih očancev
bodo živele obtožbe
starih sužnjih časov.
Tedaj novo zdravljico
napil bo novemu svetu
sredi samotnih rout
bard te dežele
Adam Trout.*

Smrt v kamnolomu

*Kri preliva zora v jutro,
krik čez polje: »Roma doma!
V jutro gre veriga siva
pod pečevje kamnoloma.*

*Trije fantje so kosili,
pa prišli so, s kos jih sneli,
tepli jih, da so ribeli,
in kot pse jih postrelili.*

V teh dneh

*V teh dneh,
ko v ljudeh je skrivnosten šepet,
ko smrt preži na nas ko v starodavni
baladi,
ko iz grma vsakega preti bajonet,
je dedova misel kot ptica-znanilka
pomladi.
»Naš rod je z vilami šel nad graščake,
s pleč kakor vol
otresel si turški je jarem,
saj hčere moje niso zrasle za harem
in za janičarja nihče od mojih sinov!«*

*V teh dneh
je misel našega deda
pesem utehe.*

osvežujočega požirka, ki pa ga ni bilo. Vrh Televrine je ujet v borov gozdič, tako, da razgledovanje proti severu in vzhodu ovirajo drevesne krošnje, zato se na njem nismo dolgo mudili. Raje smo pohiteli po zaraščenem grebenu do 557 m visokega sosednjega Sv. Nikole z malo cerkvico na vrhu, od koder se nam je obetal lep razgled. Takoj pod vrhom Televrine smo na grebenu opazili prijetno spremembo. Med nizkimi bori je vodila prava stezica, opremljena z lepimi, rdečebelimi Knafeljčevimi markacijami in nas udobno, brez prerivanja skozi goste rastlinje, pripeljala na vrh Sv. Nikole. Planinska pot torej, ki je na našem zemljevidu ni bilo opaziti. Izkušnja več.

MESTO – ZGODOVINSKI SPOMENIK

Quante volte ancora? (Kolikokrat še?), je nekoč zapisal italijanski obiskovalec, najverjetneje okupacijski vojak, na cerkvico. Kdo ve, kaj je hotel povedati s tem kratkim vprašanjem? Morda je hotel z njim izraziti negotovanje nad vzpenjanjem na hrib, ki mu je pomenilo zgolj nesmiselno naprezanje, morda pa so to besede z globljim pomenom.

Prostor, ogromen prostor in mi trije v središčnici naše perspektive, občutek, ki je oplajal bogove na grškem Olimpu. Da, grški bogovi in grška mitologija. Takrat, ko je bila v zenitu svoje vsebinske rasti, so lošinjskemu arhipelagu s Cresom antični prebivalci pravili Apsirtides in jih omenja že legenda o Jazonovih Argonavtih, ki so skozi Lošinjski kanal pluli na svoji poti, ko so iskali zlato runo. Sicer pa so bili prvi znani prebivalci Cresa in Lošinja stari Liburni, o njihovi staroselski prisotnosti pa še vedno pričajo ostanki selišč na težko pristopnih vzpetinah.

Danes v Lošinjskem kanalu o Jazonu in Argonavtih ni nobene sledi več, zato pa njihovi nasledniki z najrazličnejšimi plovili moderne dobe režejo morsk gladino od ene obale k drugi. Globoko pod nami pa se v zalivu stiskajo Nerezine, staro mestece, znano že iz 14. stoletja, o čigar davnih časih še danes priča frančiškanski samostan iz leta 1510. Nekoliko više proti severu leži naše izhodiščno mesto Osor, antični Apsoros, ki je poleg mesta Cresa, antične Krepse tudi edino znano antično naselje v tem delu Jadranskega morja.

Štiri tisočletja mu odmerjajo zgodovinarji, turistični vrvež pa ga v glavnem pozna le po vrtljivem mostu, ki povezuje Cres z Lošinjem in omogoča avtomobilski promet preko ozkega prekopa. In vendar je bilo to mesto vse od antike pa tja do 15. stoletja najpomembnejše mestno središče obeh otokov, ko pa so se pojavile večje ladje je plitvi Osorski tjesnec bolj in bolj izgubljal na pomenu, osrednjo vlogo pa je prevzel Cres s svojim idealnim pristaniščem.

Prvi naseljenci osorskega področja so bili ilirski Liburni, v rimski dobi pa je bil Osor poleg upravnega tudi trgovsko središče na poti, ki je iz severnojadranskih pristanišč skozi Osorski tjesnec vodila v Dalmacijo. Po razpadu rimskega cesarstva postane Osor bizantinsko pristanišče, v 6. stoletju pa sedež škofije. V 9. stoletju (841 l.) so ga požgali saraceni, v 10. stoletju pa je priznal oblast hrvaških vladarjev. Z začetkom 11. stoletja pripada Benetkam, leta 1105 pa mu ogrsko-hrvaški kralj Koloman prizna vrsto privilegijev. Na začetku 15. stoletja ni ga zopet prisvojijo Benečani, hkrati pa se začenja njegovo počasno, a vztrajno propadanje zaradi odpiranja novih, večjim ladjam primernejših morskih poti in epidemij kuge ter malarije.

Današnjemu popotniku Osor na vsakem koraku kaže svoj globoko razbrzdano zgodovinski obraz, saj so še danes ohranjeni številni dokazi preteklih dob. Od prekopa do zaliva Bijar severno od mesta se vleče mogočen mestni zid, dobro vidni so

temelji cerkvenih hramov, javnih zgradb, napisi in grobovi. Na današnjem pokopališču so še danes ohranjeni ostanki starokrščanske katedrale z dvojno baziliko, zgrajene v času osnovanja škofije. Ob vhodu v mesto so ruševine benediktinske opatije z romansko baziliko Sv. Petra iz 11. stoletja. Istemu obdobju pripadata tudi cerkvi Sv. Marka in Sv. Katarine. Središče Osorja pa je v celoti en sam kulturnozgodovinski spomenik s katedralo, škofijskim dvorcem in mestno skupščino iz obdobja beneške vladavine, zgrajenih v renesančnem arhitekturnem slogu.

Se bi veljalo pisati o Osorju in njegovi zgodovini, še bi veljalo razmišljati o njem, vendar ni časa, ni prostora. Tudi pogled od zgoraj, z vrha Sv. Nikole je kljub vsej svoji lepoti bledele pod pritiskom neusmiljene pripeke in žeje. Za žejo pravijo, da je hujša od lakote, hujša od najbolj neusmiljenih muk, ta žeja je našo zamaknjeno trojico odgnala z vrha navzdol v Nerezine, po stezici, ki je kar preveč položno odštevala ovinke in se kar ni hotela spustiti v dolino. Končno sva s Štefom izsušena in omotična od sonca le pridvela v Nerezine in si v prvem dosegljivem bifeju privoščila vsak po dva vrčka mrzlega piva, ki je bilo, povedano na uho, Unionovo, Frenk pa, ki jo je nekje na pol poti ubral kar preko kamnitih ograd proti Velemu Tržiču in Osorju, naju je čakal v gostilni ob Osorskem tjesnacu, kamor sva midva, krompirjevca kot sva, uspešno pristopala, pa čeprav Nerezine ločijo od Osorja le bori štirje kilometri avtomobilske ceste.

In popoldne smo se vsi trije že namakali v toplem morju ob čudovitem, zamaknjem Baldarinu.

ČRTOMIR ŠINKOVEC

Čaša pelina

*Dajva do dna, draga, izpiti
zvrhano čašo pelina –
nama razsipno natočil je čas:
da bova ljubezen mogla ubiti,
v žolto svilo spomina
skriti obraz.*

*Vlažne oči v dlani sem skrtil:
toliko v tej vojni na svetu je smrti,
jaz pa ne morem niti muhe ubiti,
kako naj bi ljubezen ubil ...*



France Kreuzer: Pri Ajdovščini (kroki)

ODMEV OKTOBRA NA PIAVI

Moški letniki iz zadnjega desetletja prejšnjega stoletja so bili najpripravnější živina za mesarsko klanje prve svetovne vojne. Medtem ko so se starejši laže pretvarjali z raznimi hibami ter se po švejkovski otepali strelskih jarkov na bojnem polju, so se mlajši, neizkušeni in stari Avstriji slepo vdani ljudje, predajali usodi. Z blagoslovljenim orožjem jih je »višja sila« raztepla kot najbolj pravično vojsko po vseh bojiščih. Trnovo pot, ki so jo začeli julija 1914, so končali nekje v Karpatih ali Galiciji, ob Soči ali PIAVI. Mnoge je vojni vihar zanesel na romunsko Marno, kakor so po francoski Marni poimenovali hude boje ob Seretu. Mnogi so se naveličali nečloveškega trpljenja in neprestano življenjem na nitki, predajali ruski vojski, ki jih je kot ujetnike pošiljala v pomoč graščakom pri poljskem delu v notranjost Rusije.

Med mnogimi kranjskimi Janezi, ki so doživeli usodo ruskega ujetnika, je bil tudi Janez Bačar iz samotnih naselij na obrobju Trnovskega gozda. Bilo mu je komaj dvajset pomladi in komaj je oddal pastirsko šibo mlajšemu bratu, ko so ga neke poletne

nedelje vznemirili rdeči plakati... »ti in ti letniki takoj pod orožje!« Kar zameglilo se je Janezu pred očmi, ko se mu je s plakata naravnost v obraz škodoželjno zarezala številka njegovega letnika: 1894. Številka je rasla in rasla, kakor da se hoče iztrgati iz ostalih števil in mu skočiti v oči, ga omrežiti v črne kroge in vijuge. Ob plakatu je stal žandar Rihar, oblastno kričal, naj se vsi vpoklicani takoj odpravijo na pot. Vrh čelade se mu je grozeče svetlikala medeninasta konica, iz oči in z obraza mu je srepala oblast. Kmalu je nastalo mrzlično vrvenje — vest o vojni je planila med ljudi kokor kragulj med piščance.

Sredi popoldneva je ljudi vznemiril vpoklic novih letnikov. Na pol pijani fantje in možje so zapustili krčme in se med trgajočim vriskanjem, med jokom žena, mater in otrok, odpravili iz vasi.

»Kmalu se vrnemo,« so bili polni upanja. »Sovražnika bomo zlahka premagali, kaznovali morilce nadvojvode Ferdinanda in vojne bo konec...«

Tako so upali, tako je upal Janez Bačar, ko se je s težkim srcem poslavljaj od dekleta in stare matere...

Janez Bačar je kot vsi njemu enaki tonil čedalje globlje v vojni Babilom. Postal je številka, gola številka, ko je 42 ljudi imelo vrednost enega konja, ko so se le-ti ljudje cijazili v natrpanih živinskih vagonih na bojne poljane, vmes pa neprestano poslušali govorance svojih predstojnikov, da je ta vojna vojna pravice nad krivico, boj poštenosti proti zavrattnosti, boj civilizacije proti prostaštvu, boj viteštva proti nizkotnosti. Neznani pisun je celo izpljunil: »S kanoni vas pozdravimo, vi Srbi, dom hladen vam postavimo ob vrbi...« Natihoma je celo najbolj slepe ljudi prevzemal gnus: »Saj smo vsi ljudje, kaj bi se ubijali! Ničesar hudega si nismo storili in oni tam onstran prav tako ljubijo življenje, prav tako imajo žene, matere in otroke!« To je bila tiha, lepa in poštena misel, samo to! Vojni stroj pa je gnal vse s polno paro naprej in pustošil Evropo z zmagoslavjem. Politiki so dejali, da je to odločilen boj germanstva s slovanstvom. Toda Srbija ni klonila; ob Marni se je razbil nemški naval. Rusov ni uničil poraz pri Mazurakih jezerih. Rusi so nezadržno korakali naprej v Galicijo, na Madžarsko; padla je celo velika trdanjava Przemysli... Srdito valovje je metalo Janeza Bačarja z bojišča na bojišče... Galicija, Karpati... glad in mráz... Tisočim so slovaške hoste pele žalostinke, cvetel nad grobovi po Galiciji med šumečim žitom rdeč mak... Prebujala se je misel: padli so za nič! Tako je mislil tudi Janez Bačar, ki je često ležal ranjen in izčerpan po lazaretih in bolnišnicah, se za silo izlival, pa spet nazaj k maršbataljonu...

Ko je avstrijski glad sanjal o belem kruhu Ukrajine, kjer se bodo odprle bogate zakladnice živeža, je Janeza zaneslo v Romunijo... Na romunski Marni, kakor so po francoskem kraju poimenovali peklenke boje ob Seretu, se je srečal z Rusi... Ponoči se je nenadoma dvignil močan veter, zašumeli so bori in med ostrimi bliski, ki so slepili oči, so udarjale strele. Janez je stekel z drugimi proti gozdu, se naslonil s trebuhom na drevo in streljal v temo, dokler je imel kaj streliva. Končno se je v curku vlił dež in mrežo dežja so rezali slepeči bliski. Zdajci je med bliskom opazil, da skačejo med drevjem neki ljudje. Bili so Rusi. Vojak širokega obraza, bradat in brez puške je prikimal, skočil k njemu in ga udaril s pestjo po obrazu. Zgubil je zavest. Dodobra se je zavedal na graščini v no-

tranjosti Rusije. Strašno lačen se je najprej najedel kruha, ki ga mu je prinesla dekla Anja. Pojedel je hleb, pojedel dva, drobil tretjega in se napil mleka. V telo mu je prihajala moč; nasmehnil se je, nasmehnila se je tudi Anja. Pojedel je bil za deset ljudi. Zdajci je zagrabil za delo. Vsak večer pa je sedel in kadil pred vrati graščine z ostalimi ujetniki — dvema Madžaroma črnih brk, enookim konjarjem Slovakom, poslušal vrtnarja Čeha, ki je igral na harmoniko otožno popevko »Naj smrt ne vzame, če te ne ljubim...« in sanjal o Maši, graščakovi načakinji, ki je često poležavala na pletenem naslonjaču in brala Čehova. Kadar se je sprehajala po vrtu, je na njeno povelje uslužno ob stezici kosil koprive... Od reke pa so donele pesmi in balalajke.

Tam so taborili osemnajstletni novinci, se v novih kapah potepali cele noči in grozili graščakom, da bodo požgali komur bo treba... To so bili mladi boljševiki. Včasih je k ujetnikom prišel v vas Volodja, ponudil tobaka in pripovedoval... »V Rusiji je revolucija... Na temelju sovjetskih pogojev smo ponudili mir vsem narodom vojskujočih se držav. Vojne je konec; vsi narodi imajo pravico do samoodločbe... Na pogajanjih v Brestu Litovskem je naša delegacija ponudila mir, ljudski mir, časten mir zdravega razuma, ki naj vsem ljudstvom sveta zagotovi gospodarski in kulturni razvoj... Ustvarili bomo socializem!« In delavci, potisnjeni v vojaške cunje, so poslušali Volodjo kakor preroka. Globoko so jih pričrčevala besede velikega Lenina... Volodja je še dejal, da ujetniki lahko pristopijo k boljševikom ali pa se vrnejo domov. Odločili so se za domov, s kvasom ruske revolucije v srcih. Zdaž so se cijazili proti zahodu, v domovino, upajoč, da je po vsem svetu že ugasnil vojni požar. Toda komaj so prestopili mejo, že so jih spet uvrščali med maršbataljone... Sanje o miru so jih prevarale. Mračne pomladi 1918 so na zahodu še vedno grmeli topovi... Slovenski vojak, začaran od oktobrske revolucije, preverjen od besed, ki so jih posredno slišali od Lenina, je pogumno vstal in hotel obrniti fronto nazaj. Tisočletni suženj, se je prebudil in zahteval zadoženja in za sramoto in gorje stopil na pot Gubevih pantarjev. V njem so se z novo močjo prebudile sanje o svobodni Sloveniji, o Jugoslaviji. In ko je onemogla avstrijska soldatska sestavljala maršbataljone iz golobradih šibkih fantičev in iz nezanesljivih ujetnikov, ki so se vrnili iz Rusije, je v avstrijskih kasarnah zorelo klasje oktobrske revolucije. Upor za stoletno garanje, vislice in smrt.

Začelo se je v Judenburgu v maju leta 1918, ko so pripravili bataljon kranjskih Janezov na odhod v Tirole. Upor sta vodila dva moža, Hafner in Možina, »okužena z ruskim komunizmom«. Gnev, ki je bil toliko časa zdržan, je bruhnil z vso silo na dan. Toda upor so zadušili z nasajenimi bajoneti, 26 cesarskih vojakov je prestrelilo srce voditeljem upora.

Plaz, ki se je sprožil v Judenburgu, se je razširil v Radgono, v Muravo, na Dunaj... Padale so smrtno obsodbe celo med Slovaki v Kragujevcu, padale tiste pomladi, ko pri Kobaridu ni ozelenela trava zaradi nemških strupenih plinov... In tiste jeseni, ko tirolske gore niso premnoge pustile iz ledenega objema svojih prepadov, ko je Piava v furlanski nižini premnogim zalila omahujoči korak, se je iskra Oktobra utrnula v ljubljanskem polku gorskih strelcev v Codroipu. Iz iskre se je ob PIAVI razširil plamen, plamen, ki je pospešil konec prvega svetovnega klanja.

ANA SKAZE

pesmi

*Jaz pa kar čakam
čakam in se trudim
čakam
medtem ko berem
spim
sanjam
se ljubim
pišem
govorim
čakam*

*ne tebe sreča
ne hodi blizu
nočem te
ne tebe ljubezen
ne izzivaj me
nočem te*

*Jaz pa kar čakam
in gledam v nebo
v trave
v drevesa
v obraze
v morje*

*Jaz pa kar čakam
čakam in se trudim*

*Rdeče vrtnice
venejo
Rdeče sonce
je utonilo
Bele zvezde
se svetijo
Beli nageljni
rastejo
jaz sem slučaj
jaz sem stopinja v pesku
piš vetra spomladi
odtrgan cvet jeseni*

*jaz sem kaplja rose v travi
list drevesa v oktobru
senca nageljna opoldan
jaz sem slučaj*

POD VARSTVOM PLEMENITEGA PRIORJA PLETERJA

Prihodnje leto 17. januarja bi slavil 99-letnico rojstva dolgoletni prior JOSIP dr. EDGAR LEOPOLD-LAVOV, ki se ga še s posebnim spoštovanjem spominjamo vsi tisti, ki smo se med vojno srečavali z njim kot borci ali kot politični aktivisti. Pleterski samostan s svojim priorjem na čelu je vseskozi sodeloval z narodnoosvobodilno borbo in ji nudil pomoč. V njem smo kmalu spoznali velikega domoljuba, ki je bil izredno predan svoji domovini, ki pa je znal hkrati s kritično presojo ločiti sovražnike in prijatelje svojega naroda. V njem smo srečali tudi zelo kulturnega človeka, ki je imel izredno human odnos do bližnjega. Prav zato se je z vsem srcem povezal in vključil v usodo trpečega in borečega se slovenskega ljudstva.

Samostanski red in njegov visoki položaj ga pri tem delu nista ovirala. Prav narobe: čutil je, da je samo po sebi umevno in v skladu z njegovim verovanjem, da ne more ostati neprizadet v tistih usodnih dneh, ko je šlo za obstoj naših narodov.

Zaradi tega smo imeli do priorja veliko zaupanje in prav nič ni čudno, da smo v njegovih potrebah in stiskah, zlasti pa še v kritičnih trenutkih iskali pomoč pri priorju pleterske kartuzije. Prvič sem se srečal s priorjem konec junija 1942, ko sem šel s tovarišema Pencem in Bajcem v Pleterje. Tu so nam postregli s kruhom, z vinom in jabolki. Bolj kot to srečanje pa mi je ostalo v živem spominu srečanje, ko smo v jeseni 1942 med veliko italijansko ofenzivo dobili v samostanu zatočišče.

Italijanska ofenziva, ki se je začela na drugih področjih že v poletnih mesecih, je zajela Gorjance v oktobru, v začetku novembra pa se je končala v območju, kjer stoji samostan Pleterje. Večjih partizanskih enot na tem področju takrat ni bilo. Tu je deloval samo Gorjanski bataljon. Nam, političnim aktivistom, je bilo naročeno, naj se po možnosti tudi med ofenzivo zadržujemo, na območju šentjernejskega podokrožja. Člani podokrožnega odbora OF smo bili takrat med drugimi tudi Franc Pirkovič, Jože Penca, Maks Bajc in jaz.

Glede na prejšnji dogovor je Jože Penca 29. oktobra 1942 šel k priorju. Povedal mu je, da pričakujemo te dni na domačem območju ofenzivo; prosil ga je, če bi sprejel njega, Pirkoviča in Valeta, da bi se med

ofenzivo umaknili v samostan. Hkrati ga je prosil za zatočišče tudi za inž. Jožeta Levstika in zame. Prior, ki je vedel, v kakšni nevarnosti smo, je na to pristal. Da bi kdo drug tega ne vedel in videl, smo prišli v samostan ponoči preko zidu s pomočjo lestve. Prior nas je na dogovorjenem kraju počakal in nas prijazno sprejel. Mimo stare gotske cerkve nas je vodil po dolgem križnem hodniku, ob katerem so ločene enonadstropne meniške hišice z vrtovi. Nastanil nas je v celici z oznako Q. Celica je bila prazna, kajti njen prejšnji prebivalec pater Fisher je šel v nemško vojsko kot vojni kurat. Celica je imela zgoraj dva prostora, spodaj pa delavnico, drvarnico, stranišče in vrt. Takoj sem občutil, da smo tu kot v mišji pasti, pa tudi prior nas je opozoril, da bi nas Italijani lahko dobili. Začeli smo razmišljati, kaj bi naredili. Ker je bila v drvarnici velika skladovnica metrskih bukovih polen, sem predlagal, da drva preložimo in bi tako dobili zaprt prostor, kamor bi se med morebitno preiskavo samostana lahko skrili.

Drva smo preložili. Spredaj, tesno ob steni, smo pustili tako veliko odprtino, da smo lahko zlezli v notranji prostor. V njem smo pustili nekaj cepanic, da bi z njimi odprtino lahko zadelali. Zunanjo stran skladovnice smo obmetali s smetmi oz. prahom, in nanjo obesili nekaj starih cunj. Da se ne bi opazilo, da polena s katerimi bi zadelali odprtino niso prašna, smo pripravili še večji povez zelenega, toda že suhega malinovja, da bi z njim polena zakrili. Notranji prostor skrivališča je meril kakšna 2,5 m v dolžino in 2 m v višino.

Nastanili smo se v gornjih dveh prostorih celice. Na razpolago smo imeli številne knjige, pa tudi radio, da smo bili na tekočem, kaj se dogaja v zunanjem svetu. Nekaj hrane smo imeli s seboj (prepečenec, suho sadje in nekaj suhih salam, ki so jih naredili in posušili v naši partizanski klavnici pri gradu Prežek), nekaj pa nam je prinašal prior, ki si je to sam odtrgoval od svojih ust. Nekajkrat nam je prinesel tudi surovega krompirja, ki ga je nabral med potjo. Po vodo smo nekaj časa hodili sami. Ker pa je bilo nevarno, da bi nas kdo videl, nam je kasneje tudi vodo nosil prior sam. Še danes ga vidim, kako je prihajal pokrit s kapuco: v eni roki je držal meniško sve-

tilko, v drugi pa vedro z vodo. Kljub resnemu položaju je bil vedno razpoložen in rad se je pogovarjal z nami o splošnem stanju in položaju okrog nas. Z zanimanjem je poslušal obvestila, ki smo jih ujeli prek radia.

V tem času sta se zatekli v samostanski prostor in se skrili v prazen rezervoar za vodo Pirkovičeva mama in njena hčerka Pavla. Tu sta hoteli preživeti sovražnikovo ofenzivo. Ko ju je prior odkril, ju je odpeljal v škofovo sobo. Bal se je, da bi ju tudi tu sovražnik lahko odkril. Zato je prišel k nam in nam predlagal, da bi ju mi vzeli k sebi. Tako nas je bilo zdaj že sedem. Prvič v zgodovini samostana je bilo, da je v samostanu prebivala ženska, kar njihov red strogo prepoveduje.

Najprej smo imeli ključ od celice sami in smo priorju odpirali na dogovorjeni znak, kasneje pa je imel ključ prior sam. Z njim smo se domenili za poseben znak, s katerimi nas bi opozoril, če bi nastopila nevarnost, da bi se lahko pravočasno zatekli v skrivališče v drvarnici. Dogovorjeni znak je bilo močno zvonjenje z zvoncec, s katerim kličejo k molitvi. Ker smo zdaj imeli pripravljeno varnejše skrivališče, smo bili nekako pomirjeni in smo drugo noč že bolje spali. Bolj nas je skrbel Valetov Maks, ki je bil hudo prehlajen in je močno kašljal.

Prvega novembra, na dan mrtvih, je zvonec okrog devete ure močno zvonil. To je bil alarm in vedeli smo, da je nevarnost blizu. Hitro smo pobrali svoje stvari in odhiteli v skrivališče. Sam sem še pospravil po tleh raztresene papirčke in vžigalice. Da bi zakril naše sledove, sem suknič vihtel po zraku in s tem vzdignil prah po sobah in po stopnišču, da se je nato enakomerno usedel po prostoru. Ko smo bili že vsi v skrivališču, smo odprtino z zunanje strani zakrili s prej pripravljenim malinovjem, z notranje strani pa smo vhod založili s poleni. Prior je kmalu prišel pogledat, kako je z nami. Bil je zadovoljen in vsi smo bili prepričani, da nas ne bodo dobili.

Že okrog desete ure so prišli v našo celico sovražni vojaki. Bili so belgardisti, ki so se pogovarjali po šentjernejsko. Kakšna dva metra pred našo skladovnico je stal skobelnik, ki so ga nekaj časa vrteli in se pogovarjali. Nekateri izmed njih sta Pirkovič in Vale spoznala po glasu. Skozi ozke, do meter dolge špranje jih nismo mogli videti, pa tudi prisluškovati nismo mogli, ker bi nas vsak najmanjši šum lahko izdal. Napetost je trajala samo nekaj minut in že so odšli. Oddahnili smo si, posebno še Maks, ki se je z največjo muko premagoval, da ne bi zakašljaj. Nekoliko pred enajsto uro je prišel k nam prior in nas obvestil o nekaterih dogodkih. Po enajsti uri so prišli v našo celico nemško govoreči oficirji. Mislili smo, da vodijo preiskavo kakšni nemški specialisti, kasneje pa smo izvedeli, da so govorili v nemškem jeziku zato, ker jih je vodil prekurator samostana, ki je bil Nemeč. Slišali smo tudi eno izmed njihovih pripomb, da je tu vse prašno, da ni nobenega sledu in da tu ne more biti nikogar. Čeprav nas je ta opomba tolažila, nas je hkrati Maksov kašelj vedno bolj vznemirjal, kajti z njim bi lahko izdal naše skrivališče.

Okrog druge ure nas je prior ponovno obiskal in nam povedal, da vodi celotno operacijo neposredno general Robotti, ki je imel svoj štab v Šentjerneju. Dobil je informacije, da se v samostanu skrivajo po-



Prior, dr. Josip Edgar Leopold — Lavov med prijatelji gorjanskega bataljona. Od leve proti desni: Jože Levstik-Vid, Vencelj Perko-Stefan, prior dr. Edgar, Maks Vale-Fiči, Pirkovičeva mama in njena hčerka Pavla ter Jože Penca-Dečko

lični funkcionarji in je dal zato ponovno nalog za preiskavo samostana. S tem se je naše upanje, da nas ne bodo odkrili, začelo krhati. Domenili smo se, da nas živih ne smejo dobiti in če ne bi bilo drugega izhoda, se moramo sami končati. Ker ne bi bilo dobro, da bi izvedeli kdo smo, smo sklenili, da uničimo ali skrijemo vse dokumente in druge stvari, ki bi nas lahko izdale. Pri sebi sem imel propustnico in pooblastilo izvršnega odbora OF Slovenije, svojo poročno sliko in sliko svojega sina. Vse sem zložil in skrnil globoko v režo pod poleno ob steni. Trdno sem bil prepričan, da zadnjega polena ob steni ne bi premaknili, čeprav bi vse premetali.

Se bolj kot mi pa je bil za našo usodo zaskrbljen prior samostana.

Kmalu po tretji uri smo zaslišali nekakšno premetavanje. Prepričani smo bili, da gre zdaj zares in da bodo prišli tudi k nam ter premetali naša drva. Vse to je trajalo do trde teme. Ta dan je bil siv jesenski dan in iz megle je pršil dež. Zato je noč nastopila še prej. Zdelo se nam je, da je bilo okrog petih, ko je nastal mir. Oddahnili smo si. Čakala pa nas je še huda in dolga noč. Navdajala nas je strahotna tesnoba; sedem ljudi nas je ždelo v tako tesnem prostoru, brez vsakršnega izhoda. Laže je stati zunaj, na prostem in gledati sovražnika, ki te preganja, saj imaš še vedno upanje, da se boš morda le rešil. Tu, v tem zaprtem prostoru, pa ti je splahnela še zadnja trohica upanja. Zakleli smo se, da ne gremo nikoli več v »luknjo brez izhoda«. Prior nas je sproti obveščal o obnašanju Italijanov in belih. Povedal je, kako se je en partizan sam usmrtil, kako so dva ujeli in usmrtili – strele smo slišali tudi mi – in o tem, da je bilo v velikem kanalu za odtok vode skritih še pet naših tovarišev (Rudi Pirkovič, Jože Zamljen, Vid Kušljan, Jankovič in Ivan Krhin).

Naslednjega dne zvečer, 2. novembra, so Italijani in beli odšli iz pleterskega samostana. Ofenziva po Gorjancih in dolini pa je še trajala. Zato samostana nismo takoj zapustili. Slišali smo, da je bilo mnogo umorov in požigov. Petega novembra nam je prior prinesel novice, da je ofenzive le konec in da se ljudje iz gorskih vasi vračajo na svoje domove. Zato smo se dogovorili, da tega dne opolnoči zapustimo Pleterje in gremo na Gorjance. Ob odhodu sta nas spremila do vrat brat Gerard, ki je marsikaj vedel o partizanih v samostanu in prior, ki se je od nas prisrčno poslovil in nam zaželel vso srečo.

Ob odhodu smo se priorju zahvalili za vso naklonjenost in očetovsko skrb. Omenil sem mu tudi svoje dokumente, ki sem jih skrnil pod poleno in jih nisem mogel vzeti; prosil sem ga, da ne bi prišli v neprave roke, če bi drva prelagali. Čez dobro leto po italijanski kapitulaciji, jeseni 1943, mi je prior te dokumente poslal na sedež podokrožja. Dokumente še danes hranim in so mi drag spomin na doživetje v Pleterjah.

Skrajni čas je bil, da smo odšli. Naslednji dan so belogardisti samostan ponovno preiskali in se kljub protestu vodstva samostana v Pleterje naselili in v samostanu utrdili.

Prior Edgar in nekateri drugi menihi so bili še naprej povezani z našo borbo in so jo po svojih močeh podpirali. Prior pa je deloval tudi na širšem območju. Bil je posrednik med vodstvom OF in škofom Rožmanom. Z našo borbo in domačim izdajstvom je seznanil tudi svoje prijatelje v Vatikanu. Zato ni čudno, da se je sovražnikov srd vedno ostreje obračal proti njemu. V oktobru 1943 so ga aretirali Nemci in zaprli najprej v Rajhenburgu, pozneje pa v Mariboru in Ljubljani. V zaporih je preživljal jetniško usodo številnih naših rodoljubov. Neobritega, raztrganega so kot izvržek človeške družbe vodili iz zapore v zapor. Sam je povedal, da se je v

enem izmed takratnih položajev »počutil kot pristen proletarec pred revolucijo«. Intervencije njegovih prijateljev v Ljubljani in Rimu so ga rešile ječe, ne pa izgnanstva. Konfinirali so ga v kartuzijo Certosi di Vedana v Italiji. Tu je od blizu spremljal boj italijanskih partizanov in prihajal z njimi celo v stik. Bolj ko se je bližal konec vojne, toliko bolj ga je vlekle v njegovo veliko srce v domači kraj, da bi skupno s svojimi dočakal konec vojne, sovražnikov poraz in tako težko pričakovano in drago plačano svobodo.

Konec aprila sta se odpravila z bratom Celestinom na pot proti Ljubljani, trdno odločena, da bosta šla peš, če ne bo šlo drugače. Precejšen del poti, poln raznih zape-

tov, sta prehodila peš in v Ljubljano prišla šele 14. maja.

Vezi, ko so nastajale med nami in priorjem Edgarjem v težkih, usodnih dneh, po vojni niso prenehale. Občasni obiski, zlasti pa srečavanja ob proslavah, ki jih je pripravljala odbor Gorjanskega bataljona, so odnose še poglobljali.

Prior Edgar s svojo globoko vero v človeka in v humane odnose med ljudmi, s svojim daljnovidnim gledanjem in s svojo doslednostjo v borbi za pošteno stvar ni izpričeval le etičnih načel krščanstva. Prispeval je tudi časten delež v borbi za doseg vzvišenih ciljev miroljubnega in naprednega človeštva.

PLANTAN

O, ŽENA

*ki prihajaš k mrtvim dušam,
ki prihajaš velika, z mogočnim naročjem,
polnooka, polnoprsa, polnoboka in tako
razkošna,
nenasitna in odprta in odprta.*

*O, ti, ki so od nekdanj,
da bi pokleknili
in prosili
in jokali, darovali, da-celo morili.*

*O, ti, ki si nosila upanja, ljubezni in
kesanja –
samo prišla si,
pa smo pozabili,
pa smo ozdraveli,
da bi živeli, da bi živeli.*

*Prišla si,
glej, že svet krog tebe poln je vitezov
lačnih,
vsi bi plodili, pustili življenju svojo pot.*

*Prišla si, da iz mesa bi marmor postali,
prišla si povesod in kamorkoli,
da vzbujala bi ... jedla ... léгла ...
Prišla si, prišla si, prišla si ustaviti čas,
prišla si ustaviti kri, kajti nihče,
kajti nihče nikamor ne more oditi,
o, žena, prišla si-
molimo, da bi ostala.*

zadnji pogled

*o O, draga,
d Dahnila si mladost sršljivi krošnji;
m Mehkó, da bi vzbrsteli silni upi duše,
o O, draga.*

*o O, draga,
o Otroke si rodila, jih dojila, péstovala,
s Samó da bi živeli srečni, kot živé
Ljudje,*

o O, draga.

*o O, draga,
g Glej, na pragu plahuta že ptica
smrtnica,
t Takó me vabi, tako me vabi v brezna
sanj,*

o O, draga.

*o O, draga,
p Pada hrast spodsekan, v zadnji prošnji
završi
t Trpkó: pojdite, kot da níkdar mene ní
bilo,*

o O, draga.

KLADIVO JIM V ROKI PLEŠE, PESMI POJE, ISKRE KREŠE

4

Naslednje leto, predsednik društva je bil France Mohorič, je zbor prvič nastopil. Povabili so jih k otvoritvi sokolskega doma v Dražgošah. Takrat so se dogovorili za ponovno gostovanje v jesenskem času. Za to priložnost so pripravili pod vodstvom Karla Gašperina kratko burko »Zdravnikov strežnik« s samimi moškimi vlogami. V drugem delu je pel zbor. Pozimi 1928 so s podobnim programom šli v Podnart, kjer je imelo Prosvetno društvo prostor pod železniško postajo v dolgi leseni baraki, ki so jo ob koncu prve svetovne vojne uporabljale vojaške enote. »Svoboda« je pobrala člana-rino, iz nje pa je dala gostitelju odškodnino za prostor. Poslušalcev je bilo veliko. Na predvečer 1. maja 1928. leta je bila na Jesenicah v Delavskem domu pri Jelenu nekakšna tekmovalna revija, ki so se je udeležili: Pevsko društvo »Sava« z Jesenic in zbor »Svoboda« iz Kropo ter Javornika. Kot se spominja J. Strgovšek, je bil kroparski zbor najbolj pripravljen in je bil prvi. Izvedel je naslednje pesmi: »Delavski pozdrav«, »Sanak spava« in »Pojdam u Rute«. Baritonski solo pri drugi in tretji pesmi je pel F. Resman. Naslednje jutro so zbori že ob štirih šli v sprevodu ob igranju godbe po jeseniških ulicah. Med nastopi je bilo tudi petje 1. novembra na pokopališču.

Ob koncu oktobra ali začetku novembra 1928 so plakati po Kropi vabili na samostojen koncert pevskega zbor »Svoboda« pod vodstvom Srečka Gostiča. Koncert je bil v veliki sobi Klinarjeve hiše in je bil zelo dobro obiskan. Pesmi je napovedoval J. Strgovšek, ki je bil takrat predsednik društva. Na tem koncertu so peli: Franc Solar, Bolta Resman, Gabrijel Jeraša, Anton Vrenko, Lenart Praprotnik, Edvard Resman, Lenart Zupan, Lenart Petrač, Miha Rajgelj, Alojz Pesjak, Peter Solar, Hiacint Solar, Florijan Resman, Lovro Zupan, Janez Strgovšek, Ivan Vrenko, Franc in Janez Gašperšič. Med pevci, ki so bili tudi v zboru, a na tem nastopu niso peli, so bili Franc Debeljak, Franc Kržišnik in Alojz Pesjak.

»Svoboda« je imela tudi knjižnico, ki sta jo vodila Karel Gašperin in Jernej Dermota. Pripravljali so se, da bi osnovali tamburaški orkester in so že nabavili nekaj instrumentov, Gostič pa je iskal učitelja. Načrti so padli v vodo.

Politični položaj je »Svobodo« v začetku leta 1929 potisnil v »polilegalno«. Strgovšek se spominja, da so sicer še vadili, vendar je dejavnost pojemala. Za 1. maj, ko je bilo praznovanje prepovedano, so se pevci ob svečah zbrali proti jutru na trgu in zapeli. Ko so videli, da se je pri orožnikih prižgala luč, so se razkropili, tako da pesmi »Delavski pozdrav« in »Zbujenje duhov« niso mogli zapeti do konca. Julija istega leta so oblasti v knjižnici in arhivu društva izvedle preiskavo. Načelstvo sreza v Radovljici je poslalo sklep o razpustitvi društva. Upravni odbor se je pritožil z ugovorom, da je bil namen društvene dejavnosti kulturno-prosvetno izobraževanje. Ni uspel in avgusta 1929 je bila »Svoboda« kot prvo tako društvo na Slovenskem razpuščena in prepovedana.

Med pesmimi zborovega sporeda je dirigent Gostič izbral: Delavski pozdrav, Morje adrijansko A. Hajdriha, Vasovalec E. Adamiča, Iz stolpa G. Ipavca, Na trgu V. Mirka in narodne Pojdam u Rute, Sem pod okencem stal itd. Prepevali so jih na nastopih in raznih drugih priložnostih. Tako so skoraj redno vsako nedeljo po vaji ostali skupaj še celo popoldne in prepevali pri »Matevžku«. Večkrat so šli na izlet, najraje na Vodice. Na enega teh izletov so vzeli tudi znanega pevca Miha Eržena. Ker ni mogel hoditi, so ga nesli v košu! Solisti v zboru »Svobode« so bili: basista France Debeljak in Lovro Zupan, baritonist Florijan Resman in drugi tenorist Lojze Dobre. Pevci, ki so po razpustu društva šli drugam, se niso več vključevali v zbor. Edvard Resman je od vseh še najdlje pel, in sicer v Kranju. Janez Strgovšek je po koncu druge svetovne vojne kratek čas pel pri zboru v Lescah pod vodstvom Rudolfa Kneza. Janez Gašperšič pel menda ni več, pač pa je igral na kitaro. Gostič je ostal še naprej na Jesenicah in je že pred vojno umrl.

DESETLETJE PRED DRUGO VOJNO A. DERMOTA, L. VARL, J. ŠOLAR

Moški zbor »Svoboda« ni veliko nastopal, podobno pa je bilo v istem času tudi z dejavnostjo prosvetnega društva. Pleni-



A. Dermota ob obisku v Kropi, okoli leta 1965

čar se je dokončno poslovil od Kropo. Gašperšič se je pa posvetil tovarni. Vendar ga je tradicija prisilila, da je večkrat sklical pevce in jih pripravil za nastop. V notnem arhivu je npr. iz leta 1927 pesem »Oj Doberdob«; na prepisu se je podpisal J. Vovk. Bilo je jasno, da je tako stanje le začasno, saj je bil kraj preveč prežet s kulturnim utripom, da bi bilo mrtvilo sploh možno pričakovati. Morda je na vse skupaj vplival tudi neuspeh društva, ki se je resno lotilo uresničitve načrta za izgradnjo prosvetnega doma. V odboru, ki je v Radovljici že uredil vse potrebno, so bili: Franc Petrač (kot župan predstavnik občine), Stanko Šmitek (tajnik odbora), Anton Šmitek (predstavnik Konsuma), Jože Gašperšič (predstavnik Zadruga) in župnik Franc Kanduč (predstavnik hranilnice). Za novi dom, stal bi v polju ob bajerju, finančna sredstva še niso bila zagotovljena, med prebivalci pa tudi ni bilo prave enotnosti. Kljub temu je odbor začel z akcijo. Poiskali so izdelovalca opeke in ta se je lotil dela za pokopališčem. Naredil je že okoli 40.000 kosov opeke, ko se je izkazalo, da je slab mojster. Razpadajoča opeka je povzročila, da so dvomi – podkrepljeni z nezadovoljstvom – ustavili nadaljnja dela. Pri vsem tem tudi ni mogoče prezreti gospodarskega položaja, ki se je slabšal in napovedoval novo krizo.

Takrat se je v Kropo vrnil Anton Dermota (roj. 1910). Leta 1924 je šel v ljubljansko orglarsko šolo in jo v treh letih z odliko dovršil. Po tem, ko je bil poldrugo leto organist na Bledu, je prišel v Kropo. Zaposlil se je v Plamenovem računovodstvu in se vključil v prosvetno delo. Obetala se je izvrstna rešitev nakazane situacije, a žal ne za dolgo. Krajši čas je vodil mešani zbor, dalj in več je delal z moškim zborom, v katerem so peli prvi tenor: Polde Dermota, Filip Gašperšič, Filip Kavčič in Peter Šolar; drugi tenor: France Dermota, Lojze Dobre, France Gašperšič in Stanko Legat; prvi bas: Filip Legat, Jernej Praprotnik in Edvard Resman; drugi bas: Jaka Debeljak, Jože Dermota, Franc in Tone Kržišnik, Franc Prešeren in Cene Strnad. Peli so ob raznih priložnostih, igranih, pri pogrebih in komemoracijah. Znali so veliko žalostink in tudi druge pesmi: Sijaj lunica, Oj, slovenska zemljica, Domovina, mili kraj in prvič so v Kropi Foersterjev Večerni ave. Iz leta 1929 je ohranjen Dermotov prepis Vodopivčeve Na poljani.

S podobnim sporedom je nastopal moški kvartet »Kropo«, v katerem so peli: Anton Dermota, Stanko Legat, Edvard Resman in Jaka Debeljak (Sukovtov). Kvartet je deloval tudi takrat, ko je šel Dermota nadaljevat šolanje, vsega skupaj pa približno štiri leta. V spominu je posebno ostal njegov nastop na prireditvi, ko je gasilsko društvo 30. maja 1931 dobilo novo brizgalno. Dirigent je bil mlad ter ambiciozen in je od zboru zahteval polno angažiranost, vendar ne vedno uspešno. Kadar pevci niso videli bližnjega cilja, so popustili. V vse slabših gospodarskih razmerah so se namreč skrcile možnosti za bogato kulturno življenje, ki pa jasno ni kar zamrlo. Dermota je pripravil tudi dve opereti. Najprej je bil na vrsti Kovačev študent V. Vodopivca, in sicer leta 1929. Pri režiji mu je pomagal S. Šmitek. Zbor in soliste (A. Dermota, F. Prešeren, F. Dermota – Bogalov, Slavka Šolar – Mihelova) je spremljal J. Gašperšič. Sledila je opereta Vasovalci, ki jo je Gregor sestavil iz samih ljudskih napevov. To pot so bili solisti: Slavka Šolar, Anton in Polde Dermota, Franc Kržišnik ter Jernej Praprotnik.

A. Dermota je bil s F. in J. Legatom, F. Prešernom in drugimi v pevskem ansamblu, katerega je Gašperšič pripravil za radijski nastop pozimi 1929. To ni bilo

snemanje, temveč živa, neposredna radijska oddaja. Pevci so zapeli domače kroparske pesmi, na sporedu pa so bile tudi Zeblljarjeve težave avtorjev J. Bertonclja in J. Šolarja. J. Strgovšek se dobro spominja tega mrzlega februarjskega dne, ko je temperatura padla na -30 stopinj C. Šel je na Jamnik in pri Janezu Gartnerju – Lenartovem (padel v NOB) poslušal prenos oddaje. Radijski aparati so bili takrat še zelo redki. »Oddaja je bila zelo prijetna in sem bil kar ponosen.«

V tem letu se je društvo z vajami in nastopi preselilo na Srednji mlin, kjer jim je prostor odstopila Zadruga. Sprva so bili na tesnem v zgornjem nadstropju. Pozneje so podrli strop in tako dobili dvorano z odrom in balkonom. Tu se je potem odvijalo kulturno življenje do zgraditve novega Doma.

Ko se je gospodarska kriza zaostrila, je Dermota odšel v Ljubljano, kjer je na Konservatoriju nadaljeval glasbene študije. 2. jul. 1933 je doma kot solist sodeloval na koncertu vokalne ter instrumentalne glasbe. Istega leta je nekaj mesecev hodil v Selca delat s pevskim zborom, priljubil pa se je tudi kot pevec. Naslednje leto je končal konservatorij in se odločil, da se še bolj izpopolni. Po tem, ko je bil kratek čas član ljubljanske opere, se je odpravil na Dunaj. Na Gašperšičevo prošnjo je uglasbil dve Župančičevi besedili in takoj ju je kroparski zbor, ki ga je Gašperšič pripravljal za slavnost ob 40-letnici Plamena, dobil v študij. To sta bili pesmi Pastirčki in Kroparji. Pevski spored te prireditve ni bil obsežen, je pa spet pokazal dve značilni komponenti dirigentove programske usmeritve. Vse pesmi, obe Dermotovi in Premrlova Bratje, v kolo se združimo, so bile nove in zmerno sodobne (!).

Tudi četrta, Gašperšičeva lastna, je bila taka, razen tega je z njo izpričal ljubezen do svojega kraja, spoštovanje do preteklosti in njenih ustvarjalcev domačega rodu. Uglasbil je namreč D. Pogačnika pesem Studenček.

Na Dunaju je Dermota pridno študiral in pozorno spremljal glasbeno življenje mesta – glasbenega prvaka med svetovnimi mesti. Kdaj pa kdaj je tudi za slovensko časopisje poročal o dogodkih, ki jim je bil priča. Leta 1936 je nastopil v Kranju na solističnem koncertu s samospelimi in arijami. Kmalu je zapel tudi na deskah slovite dunajske opere (kot Alfred v Traviati), vendar domovine ni pozabil. Naslednje leto so ga poslušali na koncertu v Ljubljani in v časopisu so zapisali, da se je kot »odličan solist krasno izkazal«. Še večji uspeh je doživel 15. jan. 1940. Ob spremljavi soproge Hilde Dermota je izvajal pretežno slovenske skladbe in kritiki so koncert označili kot velik glasbeni dogodek. To je bil začetek dolge in blesteče kariere opernega in koncertnega pevca svetovnega slovesa, ki je pel pod vodstvom mnogih največjih svetovnih dirigentov, v družbi z drugimi slavnimi pevci, od Evrope do Avstralije. Vedno in povsod je bil pravi ambasador naše solistične vokalne literature, ki je v njem našla idealnega interpreta, prav tako kot znani tuji skladatelji, med katerimi postavljajo strokovnjaki na prvo mesto W. A. Mozarta. Zadnjih 20 let je veliko nastopal na koncertnih odrih v rodni deželi, snemal za Radio in TV, pel je tudi v Kropi. Kot zanimivost naj bo omenjen koncertni večer v Slovenski filharmoniji, ko so pri izvedbi Mozartovega »Requiem« sodelovali trije Kroparji: sopranistka Zlata Ognjanović-Gašperšič, tenorist Anton Dermota in pozavnist Dare Lotrič. Pozavna ima v tej skladbi lep in zahteven solo, ki ga je prav Lotrič moral izvajati.

Dermota je sicer v letih, ko le še malo-kateri pevec zmore nastopati, on pa je kot

»Srednji mlin«
(po lesorezu V. Beneša)



solist in pevski pedagog še vedno aktiven. 29. februarja 1976 je v dunajski Državni operi praznoval 40-letnico petja v tej ustanovi!

Dogajanja v Kropi smo zapustili, ko je šel Dermota v Ljubljano na konservatorij. Kvartet se s tem ni razšel, le bolj poredko je vadil in nastopal. Podobno je bilo z zborom, kjer se je po potrebi oprjel dela Gašperšič. Leta 1933 so reorganizirali društvo, ki se je poslej imenovalo Prosvetno društvo. Do vojne so bili njegovi predsedniki: Tone Kržišnik, France Dermota in Janez Kržišnik. Društveno življenje se je pozivilo, bližala se je 40-letnica Zadruga. Ta je društvu pomagala in sodelovala z njim. Leta 1934 je bila za Zadrugi dom kupljena Klinarjeva hiša. Namenili so jo zadrugarjem za zborovanja, pouk, vzgojo in razvedrilo, za zbirko zgodovinskih predmetov, in še kaj. Društvo je dobilo tudi klavir in čitalnico. V Zadrugarju beremo leta 1935: »V čitalnici v Zadrugnem domu so na razpolago razni časopisi in revije. Zadrugniki, zahajajte tja, da se okoristite z ugodno priliko, ki se vam nudi, da si razbistrite pojme in razširite obzorje. Soba je odprta vsak večer in zakurjena.«

Zelo se je razživel odsko uprizorjanje. Igro Cvrček za pečo so leta 1935 dvakrat uprizorili. Kot vse predstave, od 1929. leta do novega sindikalnega doma 1953, sta bili tudi ti dve na Srednjem mlinu in sicer pod okriljem gasilske čete. Leta 1935 so igrali še socialno dramo Boštjan iz predmestja in Tri vaške svetnike. To je bil tudi čas številnih tečajev (gospodinjski, za prvo pomoč itd.), živahne športne dejavnosti in raznih proslav. Stanko Legat, ki so mu razmere onemogočile, da bi uresničil svoje želje po glasbeni izobrazbi, se je takrat večkrat priložnostno izkazal kot dirigent. Večnoma so bili to manjši nastopi, za katere so vadili, kot se spominja F. Kržišnik, ob harmoniju v Srednjem mlinu. Leta 1936 je tovarna organizirala triletno Kovinarko strokovno šolo, ki naj bi dala potrebne kadre. Tega leta so preuredili,

povečali in prenovili prostor Srednjega mlina, ki je zdaj omogočal boljše delo, za večja dramska dela in še vseeno ni bil primeren. Zelo bogato je bilo leto 1937. Društvo je pripravilo lepo proslavo svoje 40-letnice. Igralci so s svojimi režiserji pripravili Veroniko Deseniško in Potopljeni svet. Eden največjih dosežkov kroparskih dramskih sekcij vsega 100-letnega obdobja je bila uprizoritev Gregorinovega Pasijona 1936. in 1937. leta. Pomagal je tudi avtor, ki so mu rutinirani domačini lepo in z uspehom sledili.

Med deli, ki so jih pripravili režiserji, Pleničarjevi nasledniki, so bila: Veleturist, Danes bomo ptiči, Bele vrtnice, Ulica št. 15, Miklova Zala, Dekle za biseri, Lepa Vida, Bratje, Veriga, Lumpacij vagabund, Prababice duh, Ženitev, Lovski tat in Učenjak – večino je režiral J. Lazar – ter še Učenjak (režiral V. Oblak), Deseti brat, Veriga, Razvalina življenja, Namišljeni bolnik, Prababice duh, Boštjan iz predmestja, Dr. V času obiskanja, Sv. Ciril in Metod, Mlinarjeva hči, Pričarani ženin, Pri belem konjičku, Trije kralji, Sumljiva oseba, Gospa ministrica, Navadni človek in Domen.

Po preselitvi društvenih prostorov na Srednji mlin (št. 28 a) je vodstvo odra prevzel Joža Šolar (J. Lazar in S. Šmitek sta odšla v Tržič). Začela se je nova plodna doba, ki jo je prekinila šele vojna. Razen Šolarja sta režirala tudi Justin in Rika Ažman, nekaj malega pa Lojz Gašperšič in Joža Bertoncelj. Na sporedu so bile igre Martin Krpan, Revček Andrejček, Za pravdo in srce, Veronika Deseniška, Lesena peč, Potopljeni svet, Zakleti grad, Charlijeva tetka, Deseti brat, Veriga, Razvalina življenja, Namišljeni bolnik, Prababice duh, Boštjan iz predmestja, Dr. V času obiskanja, Sv. Ciril in Metod, Mlinarjeva hči, Pričarani ženin, Pri belem konjičku, Trije kralji, Sumljiva oseba, Gospa ministrica, Navadni človek in Domen.

Pred vojno niso bili posebno pogosti nastopi tujih zborov in igralskih družin. 1937 so prišli prepevat pevci iz Podnarta. V zboru, takrat ga je vodil Josip Benko, je pel Rude Šolar, ki je še zdaj aktiven pevec, saj je petnajsto leto poje v kroparskem

moškem zboru. Nekajkrat so gostovali tudi Dražgošani in Železnikarji.

Leta 1939 se je vrnil domov z glasbo prežeti Lenart Varl (1919–1948). Mlad je moral s sveta in mnogi danes sploh ne vedo zanj. Njegov oče, Tone Varl, je bil doma iz Kamne gorice, kjer je bil kot mizar zaposlen v Zupanovi delavnici orgel. Kot več drugih Zupanovih delavcev se je tudi on naučil igrati na harmonij. Znal je toliko, da je bil nekaj let za organista v Rakitni. Lenart je bil rojen že v Kropi, Zgodaj ga je začel privlačevati svet tonov, melodij in harmonij. Najprej je slišal očeta, ki je imel doma harmonij, kmalu pa se je še sam spoprijateljil z glasbo – poslej je vedel pravzaprav samo še zanjo. Čeprav se je najprej zaposlil v mizarški delavnici Plamena, ga to ni oviralo v njegovih glasbenih hotenjih. Hodil je na Ovišice in vodil cekrveno petje. Želel je voditi tudi zbor iz Podnarta, a mu župnik ni pustil. Da bi s šolskim zborom prepeval v cerkvi, mu pa učitelj ni dovolil. Poleg silne želje, da svoje glasbene sposobnosti s študijem močneje razvije, so tudi omenjene težave na Ovišah vplivale na to, da se je poslovil od Kroepe. Pustil je delo v tovarni in sprejel mesto organista v Preddvoru. Imel je močen zbor, v katerem je bilo 40–50 pevcev. Vpisal se je na ljubljansko orglarško šolo in se tja vozil s kolesom. Prav to je bilo usodno zanj. Slabotnega so ga prehladi, ki jih je staknil na takih vožnjah, pahnili v neozdravljivo bolezen. Po končanem šolanju je bil še nekaj časa v Preddvoru (učil je tudi petje v šoli), potem je prišel spet v Kropo. Zaposlil se je v Plamenovem računovodstvu in se vključil v društveno delo ter prevzel korno glasbo. Okrog sebe je zbral precej mladih pevcev in začel marljivo delati. Vaje je imel doma in so se morali domačari preseliti drugam, da je imel dovolj prostora za vaje. Z zborom in solisti je pripravil več nastopov. Posebno so uspeli operetni večeri, ki jih je vodil režijako in muzikalno. V operetah Mlada Breda, Ponočnjaki in Snubači so se izkazali solisti: Angela Varl, (por. Dakol), Slavka Šolar (Mihelova), Vera Prešeren (por. Jelenc), Tona Zupan (Matelova), Pavla Dermota (por. Mohorič), Peša Kovač (por. Finžgar), Gašper Dermota, Edvard Resman, Jernej Praprotnik, Andrej Mohorič, Janko Berce in Peter Zupan (Matelov). Nekateri med njimi so bili že poznani, precej pa je bilo mladih, tudi takih, ki še zdaj – po 40 letih pojejo v Kropi ali drugod.

Muzikalen, z dobrim ušesom in spretnim igranjem ter veliko voljo do dela, je Varl pevce in poslušalce prepričal, da je resnično talentiran. A vse to, komaj začeto delo, je nesrečno prekinila nova svetovna

vojna, ki je Lenartovo zdravje še bolj spodkopala. Nič niso pomagali sprehodi med smrekami nad Kropo, tudi sonce, katerega toploto je lovil v zavetju Dna, ne. Po končani vojni je še enkrat zbral moči in pomagal pripraviti zbor za nekaj nastopov. Zadnji februarški dan prestopnega leta 1948 mu je zapel navček in Kropa je izgubila glasbenika, ki bi ji lahko še toliko dal. Pisal je tudi skladbe, a so izgubljene; tudi besedila je ustvarjal zanje sam.

Ganljiva je navada pevcev iz Preddvora, ki še zdaj hodijo obiskovat njegov zadnji dom in mu tako izkazujejo hvaležnost za vse, kar je kot dirigent pri njih naredil.

Mnogo gradiva o kulturnih hotenjih in dosežkih delavskega društva v Kropi je hranil takratni društveni arhiv. Zadnji predsednik društva pred vojno je bil Janez Kržišnik. Ko je prišla vojna, se je zavedel svoje dolžnosti in je skupaj z bratom F. Kržišnikom arhiv zakopal pod deske na »Srednjem mlinu«. Žal pa je bil pozneje dragoceni material uničen in razgubljen. Prav skrb za arhiv je bila z Varlovimi zadnjimi nastopi poslednje dejanje kroparske kulture med obema vojnama. Pravzaprav je bilo tako konec delovanja društva, ustanovljenega leta 1897. Nepopoln pregled je pokazal, da je bilo razgibano, bogato, tudi premišljeno in sistematično, dostikrat pa povsem spontano. Prav ob koncu te dobe lahko misel, ki jo je zapisal J. Šolar, eden najboljših še živčih poznavalcev kroparske preteklosti: »Saj je res, da so tudi drugod zapeli, peli in odšli – v Kropi pa so živeli za pesem, kakor da nimajo drugega dela«.

Z vojno je bilo konec tudi fantovskega petja, ki je bilo vedno zelo razširjeno – ob različnih časih in na različnih krajih, največkrat pa ob večernih urah pod popularno »lopo« na trgu. Z vnetimi pevci je že tako, da porabijo vsako priložnost in zapojejo, posebno mlajši. Končno je zaradi tega tako petje dobilo ime »fantovsko petje«. Prepevali so po posluhu ali pa tudi pesmi, ki so se jih naučili v zboru. Dostikrat so na ta način kar podaljšali pevsko vajo, posebno ob sobotnih večerih in nedeljskih popoldnevih. Take navade smo srečali pri pevcih »Odmeva«, podobno je bilo pri Legatovem in Pleničarjevem zboru. Tudi zbor »Svobode« je po 4-urni dopoldanski vaji prebil skupaj še nedeljsko popoldne, ko sta se prepletala pesem in beseda. Med poznejšimi pobudniki tovarištva, ki je povezovalo prijatelje in prijetno poživiljalo življenje kraja, so bili: Polde in Gašper Dermota, Andrej in Francelj Mohorič, bratje Legat in drugi. Tudi Janko Berce se spominja sobotnih večerov, ko so zelo redno posedali na kupu »Stangelno-



L. Varl (1919–1948)

vih« desk in prepevali. Velikokrat se jim je pridružil Joža Šolar ml. – Gregčev, ki je bil takrat pri Finžgarju v mizarški delavnici in je petje spremljal s kitaro. Finžgarjevi se spominjo, da si je takrat sam izdelal citre (le mehanizem je kupil v Ljubljani). Imel je celo zbirko glasbil.

VOJNI ČAS

Od jeseni 1941 dalje je ljudsko pesem zamenjala borbena partizanska, domače pevce pa borci Cankarjevega bataljona. Kadar so v nočnih urah prišli v Kropo ali pa šli skoznjo, so vedno zapeli. Mnogim so nepozabna ta doživetja, ki so vlivala ponos in pogum. Kovači smo, Kosec koso brusi in podobne pesmi so bile najbolj znane. Domačini zaradi policijske ure niso več prepevali. Njihova pesem se je oglasila v noči od 25. na 26. junij 1943, ko je bila v Kropi prva velika mobilizacija Gorenjskega odreda. Janez Šmitek je zapisal: »Takrat je šlo iz Kroepe na Jelovico k partizanom 42 mož, fantov in deklet. Ko smo se zbirali na trgu, ki je bil vso vojno založen z velikimi kupi hlodov, smo posedali po hlodih in prepevali do jutra. V jutranjem mraku smo odšli na Jelovico. Tam je v partizanskih taborih vladala tišina. Pravo nasprotje je bilo ob in po ustanovitvi Prešernove brigade 12. julija 1943 v Davči. Tam nas je bilo okoli 30 Kroparjev. Igrali so harmonikarji in peli smo partizanske pesmi. Od poletja 1943 naprej se je partizanska pesem preselila v dolino in do konca vojne je bila vedno na sporedu partizanskih mitingov, ki so jih prirejale brigade, kadar so prišle v dolino, teritorialne enote (odredovci, kurirji, terenci), mladina, OF in partizanska šola.«

V kroniki so navedeni pomembnejši mitingi v Kropi: 15. avgust 1943, 1. maj 1944, osvoboditev Beograda, oktobrska revolucija, Novo leto 1945, dan Rdeče armade – 24 febr. 1945. Miting iz leta 1943 je bil eden prvih daleč naokrog, dan pred nemškimi bombardiranjem Jelovice. Gogovorila sta V. Hafner in S. Kersnik – Jelovčan, recitirala je Rezka Lazar (por. Habjan), mladi in odrasli so zapeli nekaj pesmi. Tudi 1944 so enega od mitingov organizirali na trgu. Vsi zbrani so peli pesmi O, kako je dolga pot, Kovači smo, Nabrusimo kose, Ko v ranem jutru in Stoji tam v gori partizan. Recitatorji, med ka-



Partizanski dan 5. avgusta 1945 – simbolične vaje s petjem

(Nadaljevanje na 16. strani)

terimi so bili: Rezka in Janez Lazar, Špela in Jože Gašperšič ml., so povedali pesem Samo milijon nas je. Večina mitingov, ki so bili običajno pripravljani na hitro in kar mimogrede, je bila na Srednjem mlinu. Janko Berce je s sorodnjakom Simonom Miheličem in Mirkom Špendalom iz Koročja prepeval na mitingih v Kropi in Podlonku. Kadar je bilo varno, so prepevali tudi borcem v karavlah in drugod. Seveda so znali mnoge partizanske pesmi, najbolj priljubljena pri pevcih in poslušalcih pa je bila Dolga pot. Razumljivo je, da tudi na narodno pesem niso pozabili. Na kropskih mitingih so prepevali tudi domačinske in se pridružile kurirjem postaje G-12. To so bile: sestre Micka in Tona Zupan (Matelovi), sestre Jelka, Marica in Lojzka Bertonec (Potočnikove). V spominu sta ostala tudi Janko Reš in Marjan Masterl, ki je včasih spremljal petje s kitaro, sam pa včasih zapel tisto Prelepa rožica - krompir. Tem nastopom so se pridružili tudi nastopi pionirjev, ki so obiskovali domačo partizansko šolo, v kateri so učile: Heda Solar, Lucija Ažman (por. Hafner), Majda Lazar (por. Šmitek), Marija Gašperšič (por. Finžgar), Katra Potočnik (por. Bem), Branka Pesjak (por. Avsec) in Jože Praprotnik.

Med mladimi partizani je bilo tudi nekaj dobrih pevcev, ki jih je društvo po vojni precej pogrešalo. Ciglič Jože, Gregor Resman, Peter Zupan in Tona Zupan (oba Matelova), Drago Zupan (Hončov), Jože Legat in še kdo - s smrtjo je njihova pesem utihnila za vedno. Večina kropskih partizanov je bila na takih področjih in pri enotah, kjer trajnejše organizirano petje ni bilo možno. J. Šmitek je bil nekaj časa v pevskega zboru oficirske šole glavnega štaba Slovenije. To je bilo z zime na pomlad 1944. Zbor, ki ga je vodil Janez Perovšek, je pel tudi na proslavi dneva Rdeče armade ob koncu februarja tega leta.

PRVO POVOJNO OBDOBJE (1945 - 1952)

Pogled na spored kulturne prireditve ob prvem partizanskem dnevu pove, da so se morali vsi nastopajoči izredno zagnano lotiti pripravi, za katere je bilo le približno dva meseca časa. Razmere, kakršne je zapustila pravkar končana štiriletna vojna, niso bile prav nič primerne, razen sproščene navdušenja, ker je prišla težko pričakovana svoboda. To je dalo ljudem vzpodbudo in voljo za intenzivne priprave. Vendar bi samo to ne zadoščalo za uredništvu predvidenega sporeda slavnostnega mitinga. Ob tej priložnosti so se prav gotovo pokazali tudi sadovi kulturne setve preteklih desetletij, ki je rodila kulturno zavest, obzorje in tudi znanje. Vse to je pripomoglo, da so se pevci in igralci pod vodstvom domačinov spopadli z obsežnim programom.

Prvi partizanski dan je bil 5. avgusta 1945. Začel se je s komemoracijo in počastitvijo spomina padlih borcev, nadaljeval pa z manifestacijskim zborovanjem na trgu, kjer je poleg drugih govoril predsednik ESZDNJ Vencelj Perko, sodelovala pa je kovinarska godba z Jesenic. Popoldne je bil na letnem telovadišču velik ljudski miting. Nekateri stvari tega in naslednjega partizanskega dne je popisal Justin Ažman v jubilejni številki Plamenovega glasila in jih ni potrebno ponavljati. Ni pa odveč še enkrat zapisati, da je bil Janez Lazar st. med tistimi, ki so v teh letih največ storili na kulturnem področju.

Igralci so se izkazali s prvim dejanjem Kreftove Velike puntarije in deklamacijami Kovaška, Samo milijon nas je, Gospa Sveta in Kraška. Mladinski in mešani zbor

sta pripravila L. Varl in J. Gašperšič. Oba zbora sta skupaj zapela Hej Slovani in Jenkovo Naprej. Mladinski zbor sam je nastopil z Budnico in Našo vojsko M. Kozine ter rusko pesmijo Veseli veter. Tudi mešani zbor je moral pridno vaditi, da je naštudiral Premrlovo Slovansko pesem, Medvedovo, Našo zvezdo, Devovo, Po Savci, Ocvirkovo Tam na vrtni gredi in Schwabovo Dobro jutro. To skladbo je Gašperšič spremljal kar na harmonij, saj druge možnosti ni bilo.

V že omenjenem Ažmanovem članku je precej zapisanega tudi o folklorni skupini. Tukaj sledi še nekaj dopolnitev. Rezka Lazar (por. Habjan) je bila 1945 v Ljubljani na fizikalturnem tečaju, kjer se je naučila tudi nekaterih simboličnih vaj in folklornih plesov. Ko se je vrnila domov, je takoj zbrala okrog sebe nekaj ženak, najprej starejših, ki pa so jih kmalu zamenjala mlajše. Tudi ta skupina je torej zelo pohitela s pripravami in na opisanem mitingu nastopila z dvema točkama. Same so zapele pesem Stoji tam gori partizan in zraven izvedle simbolično vajo, razen te pa so zaplesale še Venček narodnih plesov. Po teh prvih poskusih so v skupino pristopili tudi fantje in naslednjih šest let je folklorna skupina pridno vadila, sodelovala na raznih proslavah, gostovala drugod (v Lescah in na Bledu) in se tudi na tekmovanjih dobro odrezala.

V sezoni, ki je sledila prvemu povojnemu nastopu, so zbor, dramska in folklorna skupina nadaljevali z živahnim delovanjem. Oder na Srednjem mlinu so nekoliko prenovili. Iz Kranja so dobili dva vojna ujetnika, Nemca, ki sta preslikala kulise in tudi znameniti zastor delno obnovila. Zbor je pel na sedmih proslavah, med katerimi naj posebej omenimo tisto 8. februarja 1946, ki je ponovno in za vse dosedanje povojno obdobje oživila tradicijo Prešernovih prireditev kropskega društva. Posebej za to proslavo so bile ciklostirane note treh pesmi: Maškova Strunam, Hajdrihova Pod oknom in Premrlova Zdravica. Slavnostni govor je imel J. Ažman, recitali so: J. Praprotnik, E. Resman, A. Gašperin in T. Solar. Ob koncu je vsa dvorana zapela himno. Dobra dva meseca po tej prireditvi so člani sekcije gostovali v Bohinju, S tovrnjakom so se peljali v Boh. Bistrico in Staro Fužino, kjer so predstavili delo Na dan sodbe. Režiser je bil F. Kržišnik. Sploh je bilo za to in še nekaj naslednjih let značilno zelo bogato odsko življenje. Tudi o tem je že pisal J. Ažman v tovarniškem glasilu. Med najpomembnejšimi uprizoritvami pa je bila celotna Velika puntarija poleti 1946.

Delovanje zbora je bilo do 1948 omejeno na sodelovanje na proslavah. Januarja 1948, dober mesec pred smrtjo takrat telesno že povsem izčrpanega mladega glasbenika L. Varla, je mešani zbor začel z resnejšim delom. Prijavilo se je sicer 60 članov, a je bilo le okrog 45 rednih, od teh pa le 15 moških. Prizadevanja dirigenta, da bi pridobili več tenorjev in basov, so bila dolgo brez uspeha, še tudi po tem januarskem posvetu društvenega vodstva. Tudi proslava 70-letnice Otona Zupaniča, ki so jo pripravili 24. jan., je minila brez mešanega zbora, saj je pel le zbor deklet. Učenci so recitali več pesmi iz pesnikovega Cicibana, odrasli recitatorji so nastopili s pesmimi Kovaška, Veš poet svoj dolg, Žebljarska, Z vlakom in V tišino. Tudi na prireditvi 23. maja je nastopil ženski zbor in sicer z narodnimi pesmimi v priredbah L. Kramolca, F. Marolta, E. Adamiča in A. Lajovica; med njimi so bile Pesem od rojstva, Travn' če sa žie zaliene, Ano lejto, Zdrav na nogah, Nagajvka in Izberi si moža.

Dober mesec po tem, 4. aprila, je s koncertom narodnih, partizanskih in umetnih pesmi gostoval v Kropi pevski

zbor LMS Naklo. Domači pevci so v tem letu sodelovali pri uprizoritvi Desetega brata v režiji, J. Šolarja. Kot zanimivost naj bo navedeno še pismo, s katerim se je J. Gašperšič v imenu društva gašperšič vabilu Državne založbe Slovenije in ji posredoval pesmi, ki jih je šolska mladina takrat najraje prepevala. Med tem pa se je mešani zbor že ustalil in pridno vadil, saj so se bližali pomembni nastopi in tudi prva tekmovanja. Sopranistke so bile: Slava Ažman Jelka Bertonec, Marta in Slava Dermota, Zlata in Magda Gašperšič, Micka Habjan, Lizika Hafner, Herma Jerala, Rezka in Tajda Lazar, Rezka Legat, Tinca Petrač in Ivka Vidic. Pri altu so pele: Micka Dermota in Suzanca Dobre, Špela in Zala Gašperšič, Vera Jelenc, Tona Leš, Lojzka Peternelj, Milena Petrač, Ivanka Rajgelj in Polona Resman. Tenor so sestavljali: Slavko Ažman, Jože Berce, France, Gašper in Marjan Dermota, Stanko Lazar, Franc Lotrič, Stanko Rihtaršič in Franc Solar. Precej se je povečalo število basistov: Karel Gašperin, France, Jože in Marjan Gašperšič, Franc Kržišnik, Franc Hafner ml., Janez Legat ml., Avgust Miljavec, Filip Legat, Leon Petrač, Andrej Resman, Marjan in Tone Solar. Kot na arhivskem spisku piše, je bila to maksimalna moč zbora, kar pomeni, da najbrž ni dostikrat pel v polni zasedbi. Iz seznama vidimo, da sta še sodelovala Zlata Gašperšič in Gašper Dermota, ki sta kmalu nato začela pot opernih solistov. Prav tako je očitno, da se je zbor kar precej pomladil. V istem času so želeli ustanoviti še moški oktet, vendar je želja ostala neizpolnjena. Dirigent je dajal prednost zboru in najprej pri tem zahteval rednost in vztrajnost.

Zbor, ki so mu takrat rekli »Pevski odsek sindikalne podružnice Plamen, je 23. jul. 1949 priredil koncert. Ženski zbor je zapel pet pesmi, mešani zbor pa devet. Šest pesmi je bilo s partizansko tematiko, tri so bile umetne, druge pa ljudske. Dirigent Gašperšič je tudi to pot pokazal zavest, da morajo amaterski zbori slediti novejšim glasbenim tokovom. Čeprav bi pri poslušalcih laže uspel s priljubljenimi pesmimi, je v spored vključil dela sodobnih skladateljev K. Pahorja, M. Tomca, P. Šivica, B. Ščekove in E. Adamiča. Seveda v kompozicijskem smislu to niso bile izrazito nove skladbe, a vendar so bile vmes take, ki so od izvajalcev in poslušalcev zahtevale večjo poglobljenost. S skoraj povsem novim sporedom sta se oba zbora predstavila 24. nov. 1949, ko je društvo - takrat že SKUD Stane Žagar - organiziralo proslavo dneva republike. V recitacijskem delu so bili zastopani Prešeren, Cankar in Zupanič, skladatelji pesmi so bili J. Aljaž, M. Apih, A. Lajovic itd. Peli in deklamirali so tudi učenci šole.

Poživljeno zborovsko petje, v katerem se je pojavilo precej mlajših moških, je pripomoglo, da se je spet oglasilo fantovsko petje. Večja skupina teh mladih pevcev je večkrat našla priložnost in prepevala ljudske in partizanske pesmi, največkrat na trgu »pod lopo«, a tudi drugod. Kvartet Lovro Rešek, Marjan Gašperšič, Janez Lazar in Franc Hafner ml. - je to navado obdržal tudi v študijskih letih v Ljubljani. Vsak četrtek so se zbrali na Rožniku v prostoru poleg Cankarjeve sobe in ob petju preživljali prijetne večere.

V jesenskih mesecih 1949 se je zbor pripravil na tekmovalne nastope. Najprej je na okrajnem tekmovanju dosegel 83 točk (od 100 možnih) in bil izbran za oblastno tekmovanje 18. dec. 1949 v Ljubljani. Peli so zbori Sindikalnih kulturno-umetniških društev iz Boh. Bele, Celja, Hrastnika, Kamnika, Kranja in od druge. Kropski zbor je štel 32 pevcev in dosegel četrto mesto, kar je pevcem pomenilo lepo priznanje za vloženi trud. Zbor je tekmoval s nasled-



Z nastopa pihalnega oddelka leta 1955

njimi skladbami: A. Hajdriha Prvomajska, A. Lajovica Pastirčki in M. Hubada. Je pa davi slanica padla.

V sezoni 1950/51 je zbor imel samostojni koncert in več drugih nastopov. 17. dec. 1950 je sodeloval na proslavi 150-letnice Prešernovega rojstva. Dva krajša koncerta je imel 22. aprila in 6. maja 1951. Decembra 1950 je pel na reviji pevskih zborov in se spet prijavil za novo tekmovanje, ki je bilo 16. aprila 1951 na Bledu. Podobno je bilo tudi v naslednji sezoni. V tem času je zbor naštudiral precej novih pesmi — partizanskih, umetnih in ljudskih. Prvič je po več letih spet zapel samostojno tudi moški zbor. Prav takrat pa so se pričele intenzivne priprave za ustanovitev društvene glasbene šole, kar je nekoliko zavrla delo zbora. Med nastopi iz tega časa so bile komemoracije pri spomeniku v Lipnici in na Žagarjevem grobu, skupno petje s pevci iz Podnarta ob občinskem prazniku in ob otvoritvi dvorane v novem Sindikalnem domu, ko je zbor zapel tudi Lajovčevo Kroparji na Zupančičevo besedilo.

GLASBENA ŠOLA, ORKESTER IN ZBOR PO LETU 1952

Leto 1952 označujejo priprave za glasbeno šolo, ki naj bi vzgojila instrumentaliste za orkester. Po Podobnikovi godbi, gasileki godbi in salonskem simfoničnem orkestru Zvezda bi naj bil to četrti instrumentalni sestav večjega števila. Za razliko od prvih treh, ko so si godbeniki večinoma sami plačali instrumente, je to pot zanje poskrbelo društvo. Nekaj njegovih članov se je lotilo priprav, predvsem predsednik društva Janko Berce, Janez Lazar in Jože Gašperšič ml., ki so bili zadolženi, da gredo po hišah in razložijo ljudem načrte društva ter jih pridobije za sodelovanje. Glavna skrb pa je padla na J. Gašperšiča, ki je tako točno po treh desetletjih še enkrat zastavil vse moči — teh pa za doseg podobnega cilja zlepa ni dovolj. V jesenskih mesecih 1952 je večkrat potoval v Ljubljano, Zagreb in na Reko, kjer je izbiral in nakupoval glasbila. Z osebnim poizvedovanjem in dopisovanjem je poiskal tudi učitelje in 5. jan. 1953 je glasbena šola sindikalnega kulturnega društva začela s poukom. Gašperšič je vsa opravila v zvezi s pripravami in poukom skrbno zapisoval; shranjeval potrdila, račune, dnevnik z vpisom opravljenih ur pouka in predelano učno snovjo; sestavljal urnike in koordiniral delo učiteljskega kadra; skrbel je za prostore, finance, popravila glasbil, tekočo nabavo strun, pultov, notnega papirja, jezičkov za klarinete, notni material itd. Pouk vseh godal (violina, viola, violončelo, kontrabas) je imel Gašperšič,

klarinetu Tomo Karneluti iz Ljubljane, trobente, roga in pozavne Alojz Sutej iz Ljubljane, harmonike Jeseničan Jože Kämpič in flavte Janko Šraj iz Radovljice. Pouk je potekal neprekinjeno tudi v poletnih mesecih. Takrat je harmonikarje prevzel Janez Bregant z Jesenic. Januarja naslednjega leta so se začele prve skupinske vaje, ki so predstavljale osnovo za prehod na orkester. Boljši gojenci so začeli pripravljati program za orkester, drugi pa so nadaljevali z vajami po učnem načrtu. Spomladi naslednjega leta (1955) je pouk violin in viol prevzel prof. Fran Stanič iz Ljubljane, Gašperšič pa se je posvetil pripravi orkestra in zbora. Prvo leto so hodili k pouku 3 flavtisti, 6 trobentarjev, 3 hornisti, 7 klarinetistov, 1 baritonist, 1 pozavnist, 9 violinistov, 3 violisti, 3 čelisti, 3 basisti in 4 harmonikarji, 12 drugih pa je že izstopilo. Že februarja 1954 je Gašperšič društvu predlagal, naj kupi še nekaj trobil in poleg orkestra osnuje še pihalno godbo. S temi glasbili se je instrumentarij društva povečal in štel: 15 violin, 4 viole, 3 violončela, 2 kontrabasa, 4 flavte, 7 klarinetov, 2 trobenti, 3 rogove, 1 bariton, 1 tubo, 2 harmoniki, tolkala in 2 klavirja. To so bila na novo nabavljena glasbila, ki pa so bila večinoma že rabljena. Nemogoče bi bilo pričakovati, da bi društvo zmoglo kupiti nove instrumente. Pri nabavi sta mu z denarjem priskočila na pomoč gradbeni odbor Doma in Plamen. K naštetim instrumentom moramo prišteti še tiste, ki so ostali od bivše gasilске godbe in Zvezde, nekaj pa je bilo privatnih.

Obisk pouka in učni rezultati so bili zadovoljivi. Treba je bilo upoštevati, da so prevladovali starejši ljudje, delavci v izmenah, itd. Pohiteti je bilo treba s skupinskim delom. Nov Dom, množičnost in tudi kulturne ter družbene potrebe so ustvarile vzdušje neučakanosti. Orkester je imel prve nastope leta 1954 za 1. maj, za občinski praznik 8. avgusta in 29. novembra. Orkester, ki ga je do obolevosti vodil J. Gašperšič, potem L. Sutej, je takrat igral v naslednji sestavi: 2 flavti, 2 klarineta, 2 trobenti, 2 rogova, 1 pozavna, 9 violin, 3 viole, 2 čela in 2 basa.

Jeseni 1954 je pričela vaditi tudi godba na pihala. Vodil jo je Sutej, ki je imel na razpolago 2 flavti, 4 klarinete, 4 trobente, 2 rogova, 3 krilne rogove, 1 bariton, 1 tubo. Pod strokovnim vodstvom je začel delovati tudi zabavni ansambel, ki se je od vseh takratnih instrumentalnih kroparskih skupin najdlje obdržal. Prve nastope je imel 26. dec. v Kamni gorici in 31. dec. v Kropi. Pozneje je več let igral na raznih prire-

ditvah, največ na veselicah, od Kranjske gore do Ljubljane. V njem so — ne vsi ves čas — igrali: Janko Peternelj in Boštjan Gašperšič (klarinet), Kamilo Legat (trobenta), Gregor Solar (harmonika), Lovro Kokalj ml. (kitara), Boris Gregorčič (harmonika), Janez Gašperšič (klarinet, kontrabas) in Egi Gašperšič (klavir, kontrabas). Za krajši čas so se zbrali in skupno nastopali tudi Rudolf Berce (klarinet), Franc Praprotnik (bas) ter Zdravko Mihelič (harmonika) in sicer največkrat v Kropi, kjer so pa tudi z gasilci na Jezerško.

Vse bolj je postajalo jasno, da bo brez pomoči okraja težko vzdrževati šolo, še posebej pa po odločitvi, da se bo kino, katerega dohodke je društvo uporabljalo za honorarje učiteljev, osamosvojil. Razen tega je Gašperšič predlagal, da se začne tudi z glasbenim šolanjem otrok — zaradi naraščaja in nadomeščanja tistih glasbenikov, ki bodo šli k vojakom ali odpadli. Med tem je pouk potekal naprej, prav tako vaje orkestra in zbora, ki sta se pripravljala za večje skupne nastope.

1. maja 1955 je bila dopoldne v Sindikalnem domu slovesna akademija, ki jo je SKUD posvetil 60-letnici Plamena. Moški zbor je zapel Delavski pozdrav, ženski zbor Šivičevo pesem Toplo utriplje srce, mešani zbor Schwabovo Dobro jutro, pihalni ansambel je zaigral Gašperšičevo Kovasko fanfaro, celotni orkester pa je spremljal Dobro jutro in za konec izvedel še Gašperšičevo Jaz pa pojdem na Gorenjsko — venček narodnih. Dirigirala sta J. Gašperšič in L. Sutej, recitirala sta Suzanca Dobro in Janez Lazar ml., pri klavirju pa je bil prof. Slavko Mihelič, znani glasbenik iz Ljubljane, ki se kar ni mogel načuditi vnemi in znanju amaterskih glasbenikov majhnega kraja.

Takoj zatem so se začele priprave za praznovanje 10-letnice osvoboditve. Kot že včas prej je zborovodja z obvestili na oglasnih deskah in ustno prepričeval pevce, naj redno hodijo na vaje, sicer ne bodo kos nalogam. Orkestrske vaje so bile ves čas bolj obiskovane. Na omenjeni proslavi, bila je 28. maja 1955, je orkester sam izvedel Kozinovo Pionirsko koračnico v Gašperšičevi priredbi, skupaj z zborom pa Hej Slovani, Nabrusimo kose in Našo vojsko. Spremljavo za te pesmi je prav tako priredil Gašperšič. Podobno je pripravil scensko glasbo za uprizoritev Prababice duh, pri kateri je sodeloval zmanjšani orkester.

Mnogi so v prijetnem spominu ohranili silvestrski večer 1955, do potankosti programiran z vedro glasbo in besedo. Po nagovoru so se menjavali glasbeni ansambli — orkester, sekstet in kvartet, ki so jih sestavljali gojenci društvene glasbene šole. Orkester je igral Gašperšičeve izvorne in prirejene skladbe (od B. Smetane do G. Gerschwina), oba manjša ansambla pa sta igrala za ples. Vmes so pevci zapeli nekaj kupletov, igralci izvedli par kratkih prizorov in recitacij, štirikrat pa se je po starem običaju oglasil nočni čuvaj in označeval uro. Vsekakor je bilo tako silvestrovanje nekaj posebnega, bolj kulturna kakor veselična prireditve.

Takoj nato so se začele intenzivne vaje za enega najzahtevnejših in najbolj kvalitetnih kulturnih dejanj domače izvajalske prakse. To je bilo 26. in 27. maja 1956. Ženski zbor (22 pevk) je sam zapel Lavrinovo Pomladansko kolo in Premrlovo Sončeve sij, z orkestrom pa Gašperšičevo obdelavo Osem koroških pesmi. Moški zbor (22 pevcev) je izvedel Adamičevo Ustal sam se, Jerebovo Balado, Ipavčevo Imel sem ljubi dve in ob spremljavi trobil Simonitijevo Postoj, kdor mimo greš. Orkester, v katerem je bilo tudi nekaj učencev kranjske glasbene šole, od koder jih je pripeljal prof. F. Stanič, je zaigral Schubertovo Veliko koračnico, Haydnov Menuet, Cherubinijevo Romanco in Gašperšičevo Spominsko

uverturo. Schwabova priljubljena skladba Dobro jutro, s katero sta zbor in orkester nastopila skupaj, je sklenila koncert. To je bil vrhunec obdobja, na žalost le petletnega, v katerem je več kot desetina odraslih prebivalcev aktivno prepevala in igrala v društvenih sekcijah. Podobne organizirane množičnosti ni bilo ne prej in ne pozneje. O koncertu so časopisi poročali precej obširno. Ocena v Ljubljanskem dnevniku pravi med drugim, da je »orkester premagal začetne težave in je s koncertom navdušil. Spored je bil skrbno izbran in dobro pripravljen... Od vseh ansamblov je najlepše zvenel ženskih zbor... Orkester je pokazal izreden uspeh triletnega dela. Dirigent J. Gašperšič je vložil v pripravo koncerta ogromno truda... Kulturno prosvetno društvo je lahko na tokratni koncert društvenega glasbenega odseka upravičeno ponosno.« Članek s podobno vsebino je priobčil tudi P. Ulaga v Glasu Gorenjske.

V Staničevem violinskem oddelku se je ta čas učilo 12 – 15 mladih otrok violino in čelo. Večina od njih je nastopila na javnem koncertu 16. junija 1956, prav tako tudi leto dni kasneje (obakrat so sodelovali učenci glasbenih šol Kranj in Center – Ljubljana). Med njimi so bili: Franc Jelenc, Jure Petrač, Jože Magušar, Cveta in Peregrina Praprotnik, Luka Legat, Janez Petrač, Slavica Legat, Minče Gašperšič, Tomaž Čavs, Vinko Solar in Filip Tomažević. Nekajkrat so učenci kroparske glasbene šole sodelovali tudi na prireditvah v Kranju in Ljubljani.

27. junija 1956 je društvo sodelovalo na proslavi občinskega praznika v Radovljici in sicer z orkestrom, moškim in ženskim zborom. 7. avg. se je udeležilo občinske revije, 15. sept. pa je gostovalo z orkestrom in moškim zborom v Radovljici, ko je bila svečana akademija ob 20-letnici tekstilne stavke. Naslednji večji nastop, ki je mnogim ostal v lepem spominu, je bilo silvestrovanje z bogatim in pestrim kulturnim sporedom. Igral je orkester, manjši ansambel, pevci solisti so ob spremljavi zapeli več žaljivih pesmi in letopis, sodelovali so tudi člani dramske sekcije.

Se pred tem so 15. in 16. decembra društveni glasbeniki dvakrat izvajali Gašperšičeve glasbene vložke ob uprizoritvi igre Matiček se ženi. Hkrati so že pripravljali nov glasbeni večer. Bližalo se je namreč leto 1957, ko so načrtovali proslavo 60-letnice ustanovitve delavskega društva. V ta namen je Gašperšič uglasil Pogačnikovo pesem Stara Kropa 1856 za moški zbor in orkester. Za drugi del koncerta, ki je bil 26. in 27. jan. 1957, so solisti, zbor in orkester pripravili še Vodopivčovo opereto Kovačev študent, za katerega je instrumentacijo oskrbel E. Gašperšič. Vsekakor je bila prva skladba zelo primerna počastitev lepega jubileja: avtor besedila – Kropar, avtor glasbe – Kropar, pevci in godbeniki – Kroparji, poslušalci – Kroparji, vse je bilo domače, izvorno in učinkovito. Solisti pri opereti so bili: Marta Dermota, Franc Kržišnik, Janko Berce, Lovro Rešek, Bert Gašperšič in Franci Petrač.

Pred opisom kratkega naslednjega obdobja, ki je prineslo prehodno umiritev dejavnosti, si oglejmo še seznam pevcev mešanega zbora iz opisane dobe. Sopran so pele: Marta Dermota, Zdena Dermota, Heda Gašperšič, Marija Habjan, Ivanka Jelovčan, Minka Jelovčan, Draga Jeraša, Malči Kordež, Albinca Nardin, Magda Peternel, Ivanka Rajgelj, Magda Rešek, Irena Rešek, Francka Štalc in Zala Vidic. Altistke so bile: Suzanca Dobre, Francka Dovžan, Judita in Zala Gašperšič, Tilka Habjan, Rezka in Betka Jelovčan, Eva Kržišnik, Ivana Magušar, Lojzka Peternel, Marija Potrebuješ, Nada in Tinca Petrač, Zora Solar, Gizela Solar in Špela Uršič. Tenoristov je bilo enajst: Rudolf Berce, Franc Dornik, Marjan Dermota, Filip in



Zabavni ansambel leta 1955

France Gašperšič, Stanko Habjan, Damjan Hafner, Ivan in Zdravko Mihelič, Janko Peternel in Gregor Solar; večkrat je sodeloval tudi Lovro Rešek. Največ, vsaj na papirju, je bilo basistov: Janko Berce, Davorin Bratuš, Jože Dobre, Joža Gašperšič ml., Franc Kržišnik, Janez Lazar, Stanko Legat, Karl Gašperin, Janko Peternelj, Zdravko Petrač, Leon Petrač, Franci Petrač, Jernej Praprotnik, Janez Rešek, Zdravko Zaberl in Anton Jelenc. To je bil najštevilnejši pevski zbor v Kropi doslej, ni pa dostikrat pel v polni zasedbi.

Med prireditvami zabavnejšega značaja, a skrbno pripravljenimi, je bilo pustovanje 11. febr. 1956. V programu so sodelovali kar trije domači plesni ansambli (oktet pod vodstvom J. Gašperšiča ter sekstet in trio, ki smo ju že spoznali), solisti so izvedli nekaj kupletov in recitacij, gostovala sta folklorna skupina in kvartet Elan. Prav ob tem večeru, ki pa ni bil edini, je treba poudariti, kako je splošna kulturna klima vplivala na to, da so organizatorji tudi prireditve, drugače obravnavane le kot veselice, pripravili tako, da so obiskovalcem nudili tudi nekaj lahkotnejših in vedrih kulturnih užikov. Tak pester in poplemeniteni spored je eden vrednih sadov, ki jih je rodila živahna dejavnost tistih let.

Za popolnejši prikaz te zagnane množice glasbene kulture in za ohranitev imen tistih, ki so se vključili, sledijo še imena gojencev, vpisanih v glasbeno šolo v letih 1953 – 1955. K violinskemu pouku so hodili: Zdena Dermota, Franc Dornik, Francka Dolžan, Anton Frelh, Stane Bertonec, Bert, Dominik, Heda in Kozma Gašperšič, Joža Gartner, Joža Gorenc, Jerina in Janez Jeka, Slava Legat, Peter Mohorič, Lojzka Peternelj, Zdravko Petrač, Irena Rešek, Pavla Solar in Nace Zbontar. Violisti so bili: Adam in Eva Kržišnik, Mica Rajgelj in Tone Zaberl. Šest je bilo čelistov: Janko Berce, Filip, France in Jože Gašperšič ml., Janko in Franc Peternel. Kar osem se jih je učilo kontrabas: Janez Gašperšič, Damjan Hafner, Tone Jelenc, Stanko Legat, Ivan Mihelič, Joža Rešek, Urh Zupan in Zdravko Zaberl. V pihalnem oddelku so bili najštevilnejši klarinetisti: Ludvik Bešter, Rudi Berce, Davorin Bratuš, Boštjan, Janez in Slavko Gašperšič, Hinko Gašperin, Evgen Jeraša, Janko Peternelj, Joža Smrekar, Slavko Škriba, Franc in Joža Solar. Flavtisti so bili: Franc Gašperšič, Niko Mohorič, Marjan Peternel in Leon Petrač. Joža Dobre, Franc Eržen, Egi Gašperšič in Franci Petrač so bili hornisti. Harmonikarji so bili prav tako štirje: Stanko Habjan, Betka Jelovčan, Zdravko Mihelič in Gregor Solar. K trobenti so se vpisali: Lovro in Marjan Dermota, Kamil Legat, Srečko Paul, Branko Praprotnik,

Adam Petrač, Andrej Resman in Franc Zaberl. Krilni rog, base in pozavno so se učili: Karl Gašperin ml., Marka Pogačnik, Franc Praprotnik, Franc in Janez Rešek, Franc in Viktor Zaberl. Le zelo redki med temi so bili še učenci osnovnih šol. Več je bilo srednješolcev, še več pa odraslih ljudi, ki so bili že v službi. V orkestru in v godbi seveda niso bili vsi – kakor je kdo napredoval ali sploh vzdržal. Vodstvo šole je predpostavljalo, da bodo ti gojenci v nekaj letih toliko znali, da bodo ustrezali potrebam društva in bo obseg dejavnosti šole potem manjši, omejen le še na vzgojo naraščajo, s čimer bi se stroški občutno zmanjšali. V začetku leta 1956 je bilo učencev že manj, bilo pa je vmes že precej mlajših – pri klarinetu: Pavle Gartner, trobenti: Miha Blaznik, violini: Ivan Zaberl, Bogdan Miljavec, Peregrina in Cveta Praprotnik, Damjan Zbontar, Janez Petrač, Luka Legat, Jože Magušar, Jože Strnad, Cvetko in Vinko Solar, Tone Rajgelj, Milko in Zala Kržišnik, Filip Tomažević, Leon Gašperšič, Franc Jelenc, Ivan Kordež, Tomaž Čavs in Peter Peternel, pri bobnih pa Urban Legat. S tem je končan pregled vseh, ki so obiskovali pouk v glasbeni šoli kroparskega društva.

Bilo jih je okrog 100, kar naj bi predstavljalo osnovo, ki bi po osipu in selekciji omogočila, da bi pri društvu delovali dve solidni instrumentalni sekciji: manjši simfonični orkester in pihalna godba, v obeh skupinah pa bi naj bilo okrog 50 godbenikov. Načrt je bil dobro premišljen in tudi delo je lepo potekalo. Žal se je vse skupaj kmalu obrnilo na slabše in sicer iz vzroka, ki ga običajno pač nihče ne predvideva. J. Gašperšič, vodja in koordinator šole, dirigent, zborovodja, učitelj in organizator prireditev je zbolel. Nedoumljivo je pravzaprav to, pa je vendarle resnično. Konec je bilo rednega dela z zborom in orkestrom, kar je povzročilo, da je tudi šola zgubila osnovo za obstoj. Za torek, 17. junija 1958, je predsednik društva Janez Rešek sklical sestanek vseh zainteresiranih, da bi se s predstavniki glasbene šole iz Lesc pogovorili o združitvi obeh šol. Iz različnih razlogov do željene združitve ni prišlo in ta ponesrečeni poskus lahko smatramo za konec obdobja, ki ima v domači kulturi velik pomen, še posebej tudi zato, ker je bilo v novih družbenih razmerah izredno obsežno. Žal je bilo prekratko.

Nekaj besed v spomin zasluži tudi Alojz Šutej. Doma je bil iz Župančičeve Vinice. V Ljubljani se je šolal za poklic glasbenika – trobentarja in učitelja. Več let je hodil v Kropo, kjer je učil vsa trobila in vodil godbo. Po potrebi je stopil tudi za pult zbora in orkestra. Znanje, prizadevnost in prijaznost: to ga je priljubilo vsem, ki so bili v stiku z njim. Pozneje je bil učitelj na glas-

beni šoli v Zalcu. Leta 1963 je bil prazen sprava mladega glasbenika v prerani grob.

Če bi hoteli primerjati orkester Zvezda s tem pri SKUD, bi bilo to nekoliko tvegano. Prvi orkester je bil manjši po številu in instrumentalni sestavi, zato tudi zvočno manj barvit. Po pregledu notnega materiala obeh pa moramo sklepati, da je bila Zvezda tehnično sposobnejša, s tem pa tudi intonačno bolj čista. Pri zadnjem orkestru je bila med odlikami množičnost, ki je številnim ljubiteljem umetnosti omogočila aktivno sodelovanje v kulturnem dogajanju, res pa je, da je prav ta širina zavirala intonacijo in tehnično izdelanost.

Dejavnost zborov v letih 1953–1957 je bila opisana že v poglavjih o glasbeni šoli. Nekaj dodatnih podatkov naj jo na tem mestu še malo osvetli. Zbor v glavnem več let ni prirajal samostojnih nastopov, je pa redno prepeval skupaj z orkestrom na številnih proslavah, koncertih in drugih prireditvah. Eno zborovih sodelovanj je bilo ob občinskem prazniku, ki so ga proslavili v Lipnici na travniku, kjer je sedaj osemletka. 28. jun. 1953 je na dvorišču osnovne šole v Kropi imel koncert dirigent Janez Bole, ki je na gostovanju pripeljal deklinski zbor X. državne gimnazije iz Ljubljane. Januarja 1954 je Gašperšič ponovno pismeno in osebno »prosil nekatere tovariše, ki niso prihajali k vajah, da s svojim glasom in trudom pomagajo zgraditi močan, glasovno izravnani in izšolan zbor. Druge društvene odseke in organizatorje sestankov itd. pa spet prosim, da puste pevcem vsako sredo prosto. Naj to vabijo zaleže pri vseh, ki jim je kulturni napredek pri srcu.« Iz teh misli je kaj lahko potegniti več dejstev. Najpomembnejša je širina, s katero se je Gašperšič loteval načrtov v okviru društva. Vztrajal je pri zahtevah rednega in stalnega dela vsakega odseka in se ni navduševal za kratkoročna opravila. Tako je tudi dejavnost glasbene šole ter orkestra začrtal v tem smislu, zraven pa je postavil pogoj, da delo zborov nikakor ne sme zastati.

Na prvomajski proslavi 1954, bila je 30. aprila, so poleg orkestra nastopili zbori: ženski (Kramolc: Ta zima že zapuša nas, Tomc: Tri tičice), moški (Vodopivec: O večerni uri, Marolt: Barčica) in mešani (Hajdrih: Prvomajska, Foerster: Planinska). V začetku junija so gostovali jeseniški pevci in godbeniki: mešani in moški zbor, orkester, vokalni ter instrumentalni solisti. Tri dni pozneje sta domača zbor posnela nekaj kroparskih pesmi za ljubljanski Radio. snemanje je bilo 8. junija v Ljubljani. V tem letu so godbeniki, zbor in solisti sodelovali pri glasbenih vložkih uprizoritve Rokovnjačev. Oktobra so poslušalci prisostvovali koncertu Slovenskega okteta, v katerem je takrat prepeval G. Dermota. Mimogrede se spomnimo, da je takrat Kropa dobila osamosvojen kinematografski podjetje, posnet pa je bil barvni film Koledniki, ki z besedo, glasbo in sliko oživlja stare običaje. Tako ta kot prvi film o kroparskih kovačih sta posnela zakonca Badjura in ustvarila izredno pomembno, zanimivo ter učinkovito dokumentarno delo. V prvi polovici leta 1955 je zbor imel manjše nastope in vabil pesmi za 60-letnico Plamena, 10-letnico osvoboditve in druge priložnosti. Vsi naslednji večji nastopi zborov so bili že opisani. Še naprej je deloval kot ženski, moški in mešani zbor. Tako bremo tudi v poročilu, ki govori, da se je leta 1957 SKUD preimenoval v KUD in da ima razen zborov še godbo, orkester, knjižnico in dva zabavna ansambla. Prav s tem letom je vsa ta dejavnost skoraj prenehala. Tudi zbor je deloval le še občasno, ko se je za to pokazala nujna potreba. Vzroki so bili že razloženi. Glasbenih dogodkov je bilo precej manj. Leta 1959 so pevci spet posneli nekaj pesmi za Radio, prvič pa so v Kropo povabili operne soliste. Poleg domačinov Zlate Gašperšič in Gašperja Dermota sta pela Božena Glavak in Zdravko Kovač, pianistka je bila Zdenka Lukec.

(se nadaljuje)

ANDREJ KOKOT

SREČANJE MANJŠINSKIH PISATELJEV NA OBIRSKEM

Slovenci razmeroma težko dosežejo odmev svojega kulturnega dogajanja izven meja slovenskega kulturnega prostora. To še posebej velja za slovenske pisce umetniške besede, ki pripadajo manjšinskemu narodu v Avstriji, ki ga je zgodovina postavila izven meja matičnega naroda. Seveda taka ugotovitev v današnjem času ne bi smela biti – in povsod tudi ni – prepreka in povod, da take manjšinske narodne skupnosti ne bi uživale pravic, ki jim jih v večini primerov zagotavljajo razni dokumenti in mednarodne pogodbe. Torej gre za težave pri njihovem vsestranskem kulturnem, gospodarskem in političnem razvoju. Pisatelji nasploh, vsaj večina, imajo težave pri uveljavljanju svoje umetniške osebnosti. To še bolj velja za pisce manjšinskega naroda, ki ustvarjajo v drugih, še težjih razmerah. Čestokrat so popolnoma prepuščeni sami sebi in njihova dela so dostopna le manjšemu številu bralcev. Že po naravi so za njih ovire do širšega sveta večje, dostikrat pa jih še povečuje nezaznavajoča večina.

Zato je popolnoma razumljivo, da so koroški književniki dali pobudo in tudi organizirali prvo srečanje pisateljev manjšinskih narodov na Obirskem nad Železno Kaplo na avstrijskem Koroškem v zadnjih dneh avgusta in prvih dneh septembra letos. Čeprav si prireditelji sprva niso obetali večjega odziva, je bila udeležba za začetek presenetljivo dobra. Dobra zato, ker se je očitno pokazalo, koliko problemov tare pisatelje manjšinskih narodov, ki so čutili notranjo potrebo, da pretrsejo svoj in skupni položaj in razodenejo svoje težave.

Vsebinska poročila in razmišljanja je bila zelo zanimiva. Ugotovitev, da je problem manjšine, ki je geografsko oddaljena od svojega matičnega naroda, povsem drugačen od problema tiste, ki meji na matični narod, je dala razmišljanjem svoj pečat. Največ problemov imajo zaradi tega Gradiščanski Hrvatje in Retoromani v Švici.

Prvi so zaradi svoje odmaknjenosti daleč za razvojem kulture svojega matičnega naroda in se zato šele sedaj z muko dvigajo od čitalniške književnosti k bolj sodobni obliki literarne izpovedi. Pri tem pa imajo velik problem z zaostalostjo jezika in pomanjkanjem možnosti ustreznega šolanja v materinščini, kar je na Gradiščanskem glavni vzrok za odtujevanje narodne kulture.

Retoromani, ki imajo z zakonom dane vse možnosti za razvoj svoje narodne skupnosti, imajo velike probleme z razvejanostjo svojega jezika v dve skupini in številna narečja.

Že ta dva problema sta najbrž zadostna ilustracija, kako pomembno in potrebno je bilo obirsko srečanje in koliko vprašanj so literati manjšinskih narodov iz Avstrije, Jugoslavije, Švice in Italije obravnavali in ob tem izmenjali svoje izkušnje. Kljub zelo različnim okoliščinam, v katerih manjšinski pisatelji ustvarjajo, so bile za vse udeležence jasne in nedvoumne ugotovitve, da se vsi v bistvu borijo za to, da bi lahko ustvarjali v boljših pogojih, da bi bili bolj upoštevanji pri večinskem narodu in nezazadnje, da bi s svojimi deli prodrli preko doslej zelo ozko začrtanih meja.

Tudi to, da so obirsko srečanje organizirali slovenski in koroški PEN-center ter krajevno slovensko prosvetno društvo »Obir« na Obirskem, govori o tem, da je

tako srečanje v interesu obeh mednarodnih pisateljskih združenj. Ne gre prezreti tudi dejstva, da so bile organizacijske priprave srečanja v rokah Slovenske prosvetne zveze v Celovcu, osrednje kulturne organizacije koroških Slovencev.

Osnovo za zelo živahno in tehtno razpravo so nedvomno dala že v programu navedena vprašanja: Ali je književnost manjšinska?; Kaj je večinska literatura?; Pogoji avtorjev v državi, v kateri ustvarjajo; Stiki ustvarjalcev z narodom, kateremu pripadajo; Manjšinski pisatelj kot posrednik med literaturami. Seveda pa so se ob teh pojavila še številna druga vprašanja. Že sama beseda »manjšinec« je sprožila vrsto stališč in mnenj glede vsebinske razlage besede. Čeprav je to navidezno malenkostna zadeva, je vendar večina prišla do zaključka, da izraz psihološko negativno vpliva na posameznika, da že sami delamo za manjše, po drugi strani pa je bilo ugotovljeno, da je to pač dejstvo: če si v manjšini, ne moreš biti enak z večino (kar seveda velja samo z vidika števila). Stvar pa se v hipu spremeni, ko gre za ugotovitev, da pripadnik manjšine govori navadno najmanj en jezik več kot pripadnik večine, kateremu znanje drugega jezika zaradi tega, ker je pač »večinec«, ni potrebno. To pa gotovo ne pomeni, da je zaradi tega »večji« od kolega iz manjšine. To se je prav na Obirskem izkazalo v praksi, ko so pisatelji manjšine prevajali izvajanja svojih kolegov v jezik zastopnika večinskega naroda.

V razgovorih se je pokazalo, da manjšinske literature ni, da je literatura samo ena, seveda pa je lahko dobra ali slaba, kar velja tako za ene kot za druge. Znova pa je pri tem prišlo na površje vprašanje, s kakšnimi težavami se srečuje pisatelj manjšinskega naroda, ki s svojimi deli le redko prodre iz svoje manjšinske anonimnosti. To je pravzaprav bila rdeča nit, ki se je vlekla skozi vse srečanje na Obirskem. Seveda se zaradi tega razgovor ni vrtel v nekakšnem začaranem krogu, nasprotno, ravno ob tem se je razgrnila možnost manjšinskega pisatelja, da deluje kot povezovalni faktor med manjšinskim in večinskim narodom, seveda ob predpostavki, da so mu za to dani ustrezni pogoji.

Navzoči so razgrnili svoje realne možnosti, pri čemer se je prav za koroške pisatelje pokazalo, da imajo zelo slab položaj, ker njihovega jezika kolegi večinskega naroda ne obvladajo, kar pa je za prevajanje nujno potrebno. V razgovoru se je pokazala nova možna pot iz anonimnosti, in sicer, da se pripadniki manjšinskih narodov med seboj povežejo in sami prevzamejo prevajanje v jezik svoje narodne skupnosti. S tem bi premostili doslej skoraj nepremagljive ovire. Tako bi lahko ponovili besede, ki jih je nekoč izrekel bivši in zdaj je pokojni generalni sekretar Združenih narodov U Tant, ki je dejal, da lahko iz malega zraste veliko.

In še ena svetla točka se je pojavila na obzorju mednarodne literarne arene: na letošnjem kongresu UNESCO so sprejeli sklep, da bodo pospeševali prevajanje literatur malih narodov, kar brez dvoma pomeni tudi boljše pogoje za besedne ustvarjalce manjšinskih narodov. O tem je navzoče seznanil tajnik slovenskega PEN-centra Bogdan Pogačnik iz Ljubljane.

(Nadaljevanje na 20. strani)

Pomembna je bila tudi izjava predsednika koroškega PEN-kluba Nowotnija, ki je predsedniku koroškega pisateljskega društva Messnerju povedal, da njegova organizacija ne vidi nobenih ovir za tvorno sodelovanje in pospeševanje slovenske književnosti na Koroškem, ki navsezadnje tvori tudi celoto koroške in avstrijske literature in jo celo po svoje plemeniti.

Na obirskem srečanju manjšinskih pisateljev so najbolj pozitivne ocene dajali pisatelji manjšin oziroma narodnih skupnosti iz Jugoslavije. Povedali so, da je njihovo narodnostno vprašanje vzorno obravnavano, pri čemer pa je razumljivo, da tudi v najboljših razmerah nastajajo problemi, katere pa vzajemno rešujejo s pristojnimi organi.

Tudi predstavnik Retoromanov v Švici ni tarna nad slabo zakonsko ureditvijo pravic svoje manjšine, nakazal pa je tendence šovinizma, ki se tudi v sicer demokratični Švici včasih pojavljajo. Atmon Planta je tudi opozoril na dejstvo, da preveč »udobja« tudi ni dobro, ker se brez bojevitosti manjšine lahko polasti brezbržnost s tem tudi odmiranje. To pa bi bilo r za Retoromane, ki nimajo več svojega »nega naroda, lahko usodno. Tudi za adičanske Hrvate je postalo kritično, kot je dejal mladi dr. Ewald Hold, ker so tako dolgo zanemarjali stike s svojim matičnim narodom, kar se posebno pozna v zaostalosti jezika hrvatske narodne skupnosti v Avstriji. Koroški pisatelji so še posebej poudarili, da bi bil njihov položaj oziroma položaj koroških Slovencev še dosti bolj kritičen, če se ne bi povezovali z matičnim narodom. Ta povezava je brez dvoma tudi ustvarjalno in spodbudno vplivala na razveseljiv razvoj



Pisatelji manjšinskih narodnostnih skupnosti na srečanju na Obirskem

slovenskega slovstva na Koroškem, zlasti po letu 1945.

Srečanje manjšinskih pisateljev na Obirskem je kljub skromnemu cilju prirediteljev, srečanje izvesti kot poizkus delovnega razgovora, doma in v širši javnosti nalletelo na izredno dober odmev in razumevanje. Posebno avstrijski tisk je srečanju namenil mnogo pohvalnih člankov, kar potrjuje pravilno odločitev organizatorjev srečanja. Ne glede na to pa je srečanje potrdilo potrebo po redni izmenjavi izkušenj pisateljev manjšinskih narodov. Še več, or-

ganizatorje obvezuje, da srečanje organizirajo tudi drugo leto.

Naj ob sklepu poudarim še to, da je bil enkrat tudi literarni večer, na katerem so vsi udeleženci srečanja brali iz svojih del in tako manifestirali enakopravnost med narodi. Glasbeni okvir je prispeval obirski ženski oktet, ki je s svojo pesmijo odlično dopolnil večer.

Zbrani pisatelji so med svojim bivanjem na Koroškem obiskali tudi vojvodski prestol na Gosposvetškem polju, kjer je začetek in priča zgodovine slovenskega naroda.

BENJAMIN GRACER DEPRESIVNE PESMI

*V tej deželi
resničnost ubije sen:
in je um rabelj,
ki te žene navzven,
da te dotolče navznoter ...*

Dom

*Predolgo je bila služkinja:
z udomačevanjem genialnosti v kletki,
da bi je ne ubila
neizpolnjenost biti. ...
Ampak Bog je v znoju in kruhu:
prihaja na polja in v fabrike,
tolažit ponižane in razžaljene –
in svarit bogate ...
(Brez šepetalcev!)*

*Njegov komunizem
je iz nekaj litrov mleka
in parih kosov kruha
izprošenih z brzostrelko ...
da bi nasitil mladiče!
Blebetači pa danes pripovedujejo,
kako v vsej naši mizeriji:
pravzaprav nikoli ni bilo Klanca siromakov.*

*Komaj so pognale koreninice sonca,
že so se izpulili iz tal
in se preselili s strahovi senc ...
(Država je bila mlada in lepa
in je ukazovala:
osemkrat v desetih letih!)
Zato iščeš kroenine
(ne cvetja)
v spomnih mladosti ...*

O bogu povej kaj lepega, sin

*O bogu povej kaj lepega, sin:
o njem, ki mi vrača upanje ...
Dovolj si videl trpljenja!
Preluknjanih grl, ki samo še piskajo
(Nekoč so bila gnezda smeha in sladkih besed),
Zašitih trebuhov z razpadajočimi maternicami
(Nikoli več ne bodo vsrkavale sončne moškosti),
Odrezanih dojk: teh opojnih snežnobelih sadežev nemira
(Zgubljenih za otroške ročice – in moževe sanje)
O Bogu povej kaj lepega, sin!
Nisi slišal v nočeh groze vesoljnega hropenja,
kupov življenj izkričanih v sanjah,
v ognju duha izžganih ust –
ki so molile in preklinjale za odrešenje!
O Bogu povej kaj lepega, sin:
o njem, ki naj vrača upanje ...*

Mefisto Na popku sveta sedi in življenje za vrat drži ...

*Svet bo odprl cvet
in posejal semena:
za otročičke-vračičke,
ki bodo natikali
sonce na ročičke.*

*Neumnost
je njegova
umnost,
ki pripravlja:*

*tope
trope
za topove ...*

*(O Bog, tudi tvoj prednik
je morala biti,
ta rogata opica!)*

Pesem je pesem

*Vzamejo jo v roke prepričan
in jo lomijo kot kruh
v koščke besed:
ki jih prežvekujejo
do lastnih pomenov ...
dokler ne ostanejo na mizi
drobtine črk
za »moderno poezijo«.*

Naiвна lastovka

B. Miljkoviću

*O pesnik ...!
Kje naj si splete gnezdo
naiвна lastovka,
kje naj vali ognjene sanje,
ki te vodijo k sebi?*

*Pod napuščem sveta
prežijo
duhajede mačke,
ki stražijo
skladišča zemlje ...*

*Vsak let
zapredejo v krvave niti
usako misel
zavozljajo v vozal,
usak glas
zadrignejo do konca ...
O pesnik ...!
Vsaka pesem
je njeno vračanje z juga –
dokler ti ne omahne
na tvojo belo hrsto.*

BENJAMIN GRACER

BALINANJE ROBOTOV

Propagandna navodila

I
Izkoristimo sadistično srečo objekta,
stopnjevano v dosledno pogubljanje
subjekta:
z vsemi dodatki, impulzi in pospeški
v elektronsko opremljenem civilizacijskem
teatru;
z gobavo scenarijo in programirano
demagogijo
o človeški sreči in napredku ...

II.
Izrabimo univerzalne sisteme
poslovno finančnih osebkov,
ki manipulirajo z možgani in mednožji
množic ...
in ustvarjajo predmetno metafiziko
za množično rojstvo beštij!

III.
Porabimo konzervirano duhovnost,
opremljeno z etiketami minulih genijev,
ki se bo pokvarila v brezdušni zaprtosti
materije.
(Uporabljena v tankih curkih svetlobe:
bo za toliko krajša pot do zvezd
kolikor daljša bo do človeka ...)

Postopek za izbris duha

V živalski fazi mu uboj je slast,
a se telo uniči, ko prelije kri ...
Zato: kako naj bo, če ga več ni,
da ne premine ...?

Telesnost je potreba, ki sebe žre ...
Če se nič daje — v nič se spremeni.
A dokler je v telesu kanček duše: dajanje
je dejanje,
da človek še vzleti: in strmoglavljenja
slavi.

V navideznem letenju: v pogubljanje,
je izbris duha —
ko se začne preklop spomina
z oči resničnosti in sna ...

Iz robotske predavalnice

Telo v službi kolektivnega uma
ima maternico v lobanji ...

Jajčece dozori in se oplodi,
kadar so med glavami
naboji sladostrastja.
Po krčevitem izlivu: ust + in — :
plodeči glavi zamenjata predznaka.
(Neoplojena se oplodi z drugo ...)

Iz najmočnejših zarodkov
(v magnetizmu zapletenih postopkov ...)
nastane nova: kolektivna glava!

Udje in trup (na steni!)
so bedni ostanki
neracionalnosti narave ...

(primerjajte porabo energije
med hojo in kotaljenjem!)

Baliranje robotov

- Halo! Halooo ...
Kakšen rod
je živel tod:
spet pevčevu srce!
poroča zarjavel robof.
- Pod asfaltom so še ponekod,
ne strohni jih zemlja:
preveč je v njih zablod ...
- Stisnite ga v kroglo!
ukazuje glas s centrale.
- Naj bo za igro:
kar mu približate — izbijte!
kar mu izbijete — približajte!
A od najboljših: vsakokrat naj bo
zadet ...

Če bo potem še v kroglu utripal svet —
izstrelj naj se na drug planet!

MIHA KLINAR

Privid

Vročičen
sem prebudil se
iz sna
in glej:
dekle je stalo
pred menoj,
dekle
iz pokopanih sanj
srca.
Omamljen
gledal sem
las zlatih soj,
oči
sem gledal —
sinji sij neba
v poletnem mraku,
spranem od dežja,
in ustnice,
vabeče me v poljub,
razprle so se
kakor popki tulp ...
In vendar
je bila
samo privid:
ko hotel k njej
od sreče sem opit,
ugasnil je obraz
iz ljubkih črt.
In mraz
se mi dotaknil
je srca:
saj tam, kjer prej
je deklica bila,
razširila
v objem
je roke
smrt.

(1949)

Viharnik

Viharnik
samoten v gorah —
burje
so oklestile
veje —
v razpokah
si išče prsti,
borne,
preborne prsti,
da bi pognale
mu veje.

Viharnik
samoten v gorah
okleščen
v prepade strmi.
(1957)

Na starih poteh

Zvečer
zadremajo vasi
in potem
se svetla okna
zapro
kakor trudne oči.

Le gozdovi
še drhte
in staro pesem
pojo

Pesem
ugaslih ognjev
in
izzvenelih poti.

Tišina
vseposod
in sanjanost
samotnih host.

Le veter
se kdaj oglasi
otožen
spomin
na mladost.

(1953)

Življenje

Ko selijo
se ptice
na jesen,
nihče
ne šteje
jat.
In če
ne vrnejo
se vse,
vseeno
razbohóti
se v lepoti
pri cvetu cvet
pomlad
in mrtvih jat
nihče
ne pogreši.

(1949)

Bolečina

Bolečina
več ne išče,
da se v plašč metafor
skrjuje.

Gola
z ranjenimi prsi
v moji krvi
rije,
vpije:

Dalje
po tej sivi cesti,
dokler cesta
te ne ubije.

(1954)

Podgane

Na razpadajočem življenju
podgane.

Igle ostrih zob
v živem mesu.

Žrite,
žrite,
podgane,
živo meso.

Izžrite
skeleče možgane,
ostanke
pojočih kresov.

Žerjavko
izgorelih sanj
izglodajte
iz lobanje,
z ostrimi iglami
zob

razparajte
pojoče srce.

Kaj vam je srce
drugega
kakor gnilo meso,
podgane,
nenasitne podgane.

Mrtve okostnjak
v viharju
razklano drevo,
staro
usahlo drevo
grabim

z vejami
okostenelimi
v krvavo nebo.

O vsaj nebo,
krvaveče nebo
mi pustite,
podgane,
pošastne podgane.

(1958)

(terapija srca)

Bil je tam, kjer se prestopi prag upanja: in je potem samo še tiho, sluzasto drsenje navzdol — v ribjem stilu — ob napetem prisluskovanju mrtvih — v maternico niča, kjer se drsti smrt... Nikjer ni bilo več človeka! Lupine ljudi so ležale po obalah: mah jih je prerasčal in voda jih je odnašala. Sonce pa je žgalo in s svedrastimi žarki votlilo vse, kar ni živelo z zemljo...

Bil je tam: z grozotno milostjo videnja. Sile svetov so ga hotele posrkati, a jih je ukanil s solzami ubite človečnosti.

Bil je tam — in poskusil je še enkrat... s poslednjimi močmi je sklenil debeli lupini in se odrinil v morje. Zaprl je oči in občutil slast potapljanja. Potem se je spomnil, da ga obdaja popolna tema. V mislih je iskal enajst otroških glav, ki so molčale ob njem in čakale njegovih besed. Pozabil je že, da jim je obljubil pravljico.

MIHA KLINAR

Ure

Počasi
črka
k črki
ure
drsi
na papir.

Polnoč
z dvanajstim
zamolklimi
udarci
temno
udarja,
da
se
je
prelomil
dan.

Zakaj
se
se dan
prelomi
sred noči.
ko si
v temi
ves nebogljen
in sam
in vidiš
predse
komaj
za korak.

Udarec
truden
v eno
se gubi
in ko
udari
dve
in tri,
zareže
se v srce:

Zakaj
spet dan
prijenja se
z nočjo?

Ne veš?
Zato
zato,
da pot
v temi
zgrešiš
in greš
in greš
skož štiri,
pet...

Ko padeš
v šest
in se zdani
zatavaš
sam
v pokrajine
brez cest.

In
šel bi rad
nazaj
a ni
poti

in
dalje greš
ves nebogljen
in sam
v večerni mrak
in nem
izkrvaviš.
Nikoli več
ne prideš
v polnoči,
da skraja
bi začel.

(1954)

Poslednja milost

Večer
že trga
zarje rožni vrt
in kmalu
bo tema.
Soj belih zvezd
bo vsrkal vase
mladih dni
bolest:
nad njó
sklonila
se bo milost —
smrt.

Ne bom
več vedel,
da naš čas
je trd,

ne bom
več taval
za teboj,
prelest —
saj

konec bo
vseh blodenj,
prašnih cest,
ljubezen
bo ugasla
srd
bo strt.

V domači grudi
pa postal
bom čist
in kakor cvet
bom med ljudi
pognal —
o međnje,
ki jih ni
življenja strah.

Spomladi bom
na drevju
novi list,

zaljubljenim
bom v vetru
šepetal
o ljubici,
ki mrtva spi
v gorah.

(1949)

Siva pot

Za večnost,
velike besede,
se ne menimo
preprosti ljudje.

Rojeni v sivini
nekega dneva,
v sivino odšli
bomo nekega dne.

Na sivem obrobju
živimo.

Včasih celo
smo polni želja.

A srečni smo že,
če dobimo

košček kruha
in kapljo srca.

Košček kruha
in kapljo srca

za sivo pot
skozi življenje.

ki se brez hrupa
začenja

in se brez hrupa
konča.

Taki, da, taki
smo preprosti ljudje,

rojeni v sivini
nekega dneva,

v sivino odšli
bomo nekega dne.

(1956)

Mrtve ptice

Dobri mah
tišine

v srcu
ne preraste
ruševin mladosti.

V plamenih
izhlapele solze

vračajo kot dež
se grenke

med razpoke duše
in kopné

v pepelu.

S črnimi udarci
mrtve ure

v noč bijó.

O kopita časa,
ki ste drla

preko mene
in me trla

na razriti cesti
v prah.

V prahu
mrtve ptice.

Kakor rože
ob mrtvaških odrih

v sebi sem grenak
in v meni

ni svetlobe
niti za kresnico.

(1958)

Ko je pobožal vsako posebej, so se dotaknili dna: in v temo se je začela prelivati rdeča svetloba. Zazibalo jih je vesoljno, plodeče morje. Iz prižigajočih zvezd na nebu pa so prihajale sanje v spokojno otroško srečo. Davno je že odslužila svojo čudno kazen na Zemlji Zvezdica zaspanka. On pa je še kar bedel: v duhu se je pogovarjal z ljubo, ki ga je kdo ve kje iskala s čolnom hrepenenj, ker ga ni in ni mogla doumeti, zakaj se je podal na to pot s tolikimi — tako sam. Vroč sinkov objem se mu je razlival po telesu, kot da se (speč ob njem) igra zajčka s soncem in ogledalcem; zdaj ga je čutil tu zdaj tam. Hkrati se mu je kot privid vračal tisti nejeverni, plašni, a neskončno hvaležni pogled Marije, ko ji je šel — za lahko noč — z dlanjo čez lica. Po tistem je kmalu zaspala z nežnim smehljajem na ustih.

V vseh letih učiteljevanja se ni srečal z otrokom, ki bi nosil toliko trpkosti v svoji duši... Kolikokrat se je sredi pouka sprševal, ali je mogoče, da so pri desetih letih oči ugasle, da se zaklepajo usta, da obraz izraža eno samo vdanost, da so njeni gibi starčevsko okorni in počasni. Zdaj je odkrival resnico, odpirala so se mu ozadja deključnega življenja, ki so bila polna drastičnih nihanj med očetom in materjo, vendar v bistvu dokaj splošna, vsakdanja. Morda se mu je prav zato vsiljevala primerjava s tisto petletno frkljico, ki ga je nekoč zvečer zagledala na obali (ko se je pogovarjal z morjem) in mu je meni nič tebi nič zlezla v naročje. Mimogrede mu je načebljala: da je s teto na morju, da ima mamico, da je tudi očka nekje, a je odšel od njiu, ker mamice nima več rad... in že je odskakljala kot ptička v noč. Čudil se je, kako nasproten svet je, ki vsakdanjik v mnogočem podoben Marijinemu, doživlja povsem drugače — navzven: z drznostjo, prikupnostjo, zgovornostjo... Marija pa je lezla vase, krčevito, zagrizeno — skoraj trmasto — in vse manj je odmevalo njeno življenje v otroškem svetu. Bo zdržala to lastno obsodbo s potjo navznoter? Bo imela dovolj moči in volje, da si z leti izkleše svoj jaz, ki bo zvenel tudi navzven in bo počlovečeval surovo, površinsko, največkrat banalno, razglašeno resničnost bivanja. Bo — ne bo: za to igro vprašanji ni bilo odgovorov. Zavedal se je enkratnega poslanstva svojega poklica: odpirati, odpirati, odpirati... z utripom srca odpirati vse možnosti vsakemu posamezniku — za kanček lepote in sreče ob tem hipnem postanku na našem planetu:

ČLOVEK, SI SLIŠAL KLETEV UMI-
RAJOČIH, KI NISO URESNIČILI SE-
BE, KAKO SO SE POSLAVLJALI OD
UBITIH SANJ IN NEIZPOLNjenih
UPOV — TUDI TEBI JE BILA NA-
MENJENA!

Šele te ključajoče misli so ga proti jutru dotolkile v spanje. Prišlo so v njegovo zavest, kot bi mu jih nekdo prišepetaval. Od nekje zunaj so se vračale vanj: poudarjeno in zavezujoče. So bile odmev njegove notranjosti, glas vesti, navdiha, misel matere, molitev lačnih in ponižanih, klic nerojenih?

Bil je tam, kjer se prestopi prag upanja: in je potem samo še tiho, sluzasto drsenje navzdol — v ribjem stilu — ob napetem prikakovanju mrtvih — v maternico niča, kjer se drsti smrt...

Nikjer ni bilo več človeka: Lupine ljudi so ležale po obalah: mah jih je prerasčal in voda jih je odnašala. Sonce pa je žgalo in s svedrastimi žarki votlilo vse, kar ni živelo z zemljo...

Bil je tam: z grozotno milostjo videnja

in našel je belo obalo sanj,
kjer so dečki iskali školjke
za majhne poklone deklicam —
in so deklice imele
bisernino v očeh,
ko so jim podajale roke...

Novigrad, 1979

To partizansko zgodbo sem našel med starimi rokopisi. Napisal sem jo enkrat v začetku petdesetih let. Takrat sem bil star dvajset let ali malo več, zdelo se mi je, da lahko pišem objektivno prozo kar tako, »iz sebes«, ne da bi se prej dobro seznanil z razmerami, ki bi jih rad opisoval. Kar sem vedel o ljudeh, sem vedel v glavnem iz knjig. V prid pa si štejem to, da sem se takorekoč nagonsko odločil za prikazovanje konkretnih dogodkov, — in da sem pri tem vztrajal od prvega do zadnjega stavka.

— No pojdi, no, naprej, pojdi, — je ponavljal Martin Panterju. Bil je kmet, edini kmet v Solčavski skupini. Imel je dovolj moči, da bi se lahko prerinil v dolino in načel zvezo s tistimi na Menini. Skupaj je bilo težje. Vsak hip je moral svuati Panterja v bok. Panter je šel spredaj. Če bi bil zadaj, sploh ne bi šel, razen navzdol. Tako pa je stopil pet, šest korakov, potem pa je obtičal v zmetu.

Tokrat se mu je spet vdrlo do pasu. Z levico se je krčevito oklepal suhega macesnovega debela; obraz je obrnil k Martinu in vsakokrat, ko je zajel sapo, se mu je obraz spačil. — Ta teleban ne sme opaziti, da je to slabost, si je govoril venomer in se trudil, da bi imele njegove spake videz odločnosti in moči. Martin se za to ni zmenil; sam se je tako pačil, če je bil na pohodu hudo truden, o tem ni razmišljal, vendar je nekako čutil, da tako počnejo vsi moški, kadar hočejo skriti telesno slabost ali bolečino.

— Pojdi, no, pojdi, komandir, — je ponavljal, — naprej! Naprej! — Suval ga je s konci prstov v lakotnico. Tudi sam je bil blizu konca, vendar je vedel, da bi zmožel. Slo bi. Samo to večno postajanje. Kolena so se mu šibila; kadar je stal, huje, kot če je šel naprej. Spet je stopil nekaj korakov proti dolini. — Pojdi, no, pojdi, — je zadnjič rekel Panterju. — Če ne, grem sam naprej. Če ne boš šel z mano, se utegnem zgubiti.

Poskušal je, kot poskušamo z otrokom, s trmastim otrokom. Toda za Panterja je bilo to premalo. Čutil se je močnejšega. Temu prigovarjanju ni hotel nasesti, tudi če bi mogel; krči so ga tresli po vsem telesu.

— Tamle sedeva, — je rekel, in se z vsem telesom zagnal proti jelki, pod katero je bil kos koprnine. — Tamle — tu — sedeva. Nekaj te moram vprašati.

— Tako ne prideva nikamor, — je rekel Martin, — tu nimava kaj jesti, razen snega.

— Zadržaj glad. Nekaj morava vedeti. Nekaj je važnejše, kot to. Spet je bil kos starega Panterja, sedel je na kosu koprnine pod jelko, na nekakšnem bodičavem resju. Komandir. Komunist. Tisti, ki daje drugim voljo in pogum, čeprav ve več kot ostali. Izvlekel je pištolo in si jo položil v naročje. — Se pet metkov imam. Eden med njimi je za tistega, ki nas je izdal. — Pogledal je Martina in se trudil, da bi bil njegov pogled prediren.

— Če bi bilo kaj kaje, — je odgovoril Martin. Ni se pustil prevariti. Vleklo ga je v dolino, kjer so gozdarske kočice in je mogoče zanetiti ogenj. — Tobaka mi daj, komandir, pa bom še jaz sedel za nekaj časa. Če ne — grem naprej sam.

— Dobiš. — Pokaži! — Martin se je zarežal. Ni prav verjel, da mu bo oni dal tobaka.

— Za oba bo. — Res je bilo za dve »zimski«, ki sta ju zvila iz časopisnega papirja; papir je bil vlažen in ni gorel s plamenom, zato se je dalo vleči.

POT V DOLINO

— Kdo je bil tisti fantič, ki je prišel in pobegnil, — je dejal Panter, kot zase, pričajeno. Igra je postala spet resničnost. Spet ga je zanimalo, zakaj je tisti fantič pobegnil. Spet ga je zanimalo, kdo jih je izdal, kdo je pripeljal Švabe na Mozirsko planino.

— Ti veš, Martin. Ti si govoril z njim. Martinu se je kolcnilo. — Iti bova morala, — je odgovoril, — mraz je. Tako se mi kolca, da bom dušo izpustil, če ne greva naprej.

— Kolca se ti od mraza in izčrpanosti. Tudi jaz sem izčrpan. Dihaj bolj globoko. Zrak te bo grel.

— Kar pa zadeva fanta, to ni moja stvar, — je povzel Martin. — Pobegnil mi je, to sem že povedal komisarju. Zakaj pa je dal meni to nalogo? Jaz sem kmet. Jaz nisem rabelj.

— Smilil se ti je in si ga pustil pobegniti?

— Zakaj je dal komisar meni to nalogo? Zakaj meni?

— Zato so zdaj mrtvi vsi razen naju. Ustrelil bi te.

— Pobegnil mi je. Jaz ga nisem izpustil. Zdaj bova morala iti. Vstal je.

— Ne, ne še, — je skoraj zavpil Panter in se oklenil Martinove roke. — Ne še. Čakaj: — vzdignil se je na kolenih in približal svoj obraz k Martinovemu. — Nas je on izdal?

— Ne vem, komandir. Jaz nisem bil v zvezi z njim.

— Poznaš ga.

— Da, poznam ga, — je rekel Martin in se naslonil na jelkino deblo. — Pred leti je bil pri nas na počitnicah. Pred vojno. Hodil je v šolo, pa je zbolel. Pri nas se je zdravil.

— Ti si ga spustil? Iz kakšne družine je?

— Ne sprašuj me vsega tega. Ne ljubi se mi.

— Kaj je njegov oče?

— Hudič ve — učitelj ali kaj. Pojdiva.

— Ne, počakaj. To morava razvozlati. Kako je naneslo, da je pobegnil?

— Jaz grem, komandir. V dolini se bova pomenila. V gozdarski bajti. — Imel je tisto krepko odločnost hribovca: ne velikopotezno, ne gobezdavo; trezno, nekoliko omejeno. Postave je bil prav take, ko je stopil v sneg; majhne, strnjene. Okroglih lic, poraščenih z redko svetlo brado.

— V dolini ti bom pokazal, je zašepetal Panter zase. Igra se je spet začela, spocetka bolj umirjena, pozneje prav taka, kot prej: opotekal se je za Martinom od zameta do zameta, si izmišljal izgovore, da bi si lahko za hip oddahnul, se oprjel na nizkih macesnov in borovcev in si tako pomagal naprej. V vsaki globeli se je vdiral do pasu, za vsako skalo prav tako. Če sta se povzpela na greben, je začel pihati veter. Jemal jima je moč po kapljah, prav tako kot sneg in kot megla, ki ju je ovijala.

Prispela sta na greben, ki se je zložno spuščal proti zahodu. Na levi strani je bilo pobočje bolj strmo: tam nekje je bila dolina. Megla se je zdela klub vetru mehka in nepremična. Tokrat je obstal Martin.

Govoril je nekaj, morda glasno: Panter ga ni slišal. Veter se je sunkovito zaganjal vanju. Zaneslo ga je nekaj korakov vstran, v majhno globel. Naslonil se je na skalo, ki je štrlela iz zameta in strmela v Martina. Ta je bil še vedno na grebenu, krilil je z rokami in nekaj vpil. Potem je še on skočil v globel: zdaj ga je Panter čul.

— Nisem ga mogel ubiti, — je vpil. — Ni se mi dalo. Rad bi, pa nisem mogel. Nisem mogel, komandir, slišiš?

Okrog njiju, vse do koder sta lahko videla zavoljo megle, je bil pregleden pro-

stor, tu sta se počutila čisto ločena od sveta. Stala sta drug ob drugem, poleg njiju skala in pod njima kos snežne odeje. Nekaj vejic grmovja, ki so bile bližnje in edino.

— Sla sva po stezi, on pred mano, jaz za njim. Bal sem se ga. Potihem sem ga preklinjal. Potem sem si rekel: kaj, če bom še kdaj hodil po tej hosti?

— Kaj gobezdaš, — je rekel Panter. Bil je truden in je s težavo izdaval te besede. — Kaj gobezdaš? Spustil si ga. Zdaj smo tam, kjer ni muh. To je tvoja zavest.

Vedel je, da govori tjavendan. Okrog njiju in nad njima je bilo vse sivo. — Ali imaš morda ti kaj tobaka, je dodal, in v tem je bila nekakšna predaja.

— Pa je vseeno, hudič je tu in tam. Ne, nič tobaka nimam, komandir. Prijel sem ga za rame in ga obrnil. Tresel se je kot šiba na vodi. In jaz prav tako.

— Nehaj! je zavpil Panter. — Pojdi, greva.

— Ni hudič, da me ne bi poslušal, komandir. Hotel si vedeti. Kam se ti mudi? Meni se zdaj ne mudi. — Zdaj ni gledal Panterju v obraz, zdelo se je, da si živo predoča prizor, o katerem pripoveduje. — Obrnil sem ga in ga kresnil s pestjo po zobeh. Si nas misliš izdati, fant, kaj, sem ga privil. Idiot, je odvrnil in me strmo pogledal. Idiot. Tu nismo kar tako, sem mu rekel, tu ne rabimo špijonov. Ti si špijon, kaj? Potem pa me je postalo strah. Fant je molčal, samo gledal me je.

— Kdo te je pooblastil, da ga zaslišuješ?

— Nihče, komandir. Fant je šibek, sem si rekel. Ustrašil se me bo in priznal.

— Greva, je trudno rekel Panter. — Ali vidiš to skalo? Glavo si lahko razbiješ ohnjno, ker si bil neumen, Greva.

— Greva, je ponovil za njim Martin. — Fant se mi je smilil. Zdaj morava iti. Spet se mi kolca. Dušo mi bo iztrgalo.

— Lačen si. Pojej nekaj snega.

Martin se je povzpela na greben. Spet je nekaj vpil. — Tam spodaj, — ga je slišal Panter. — Tam spodaj: gamsa vidim.

Panter mu je sledil. Ko je stopil na greben, je bil Martin samo še obris v megli. Panterju se je zdelo, da se sklanja nad temno liso v snegu. Potem se je iz doline zaslišalo zamolklo bobnenje, prihajalo je vedno višje. Bil je snežni plaz. V nekaj sekundah je zajel vse pobočje. Panter je začutil močan puh, vrglo ga je v sneg.

Ko se je pobral, je bobnenje že ponehalo, tudi veter je potihnil. Stopil je po pobočju navzdol; tu ni bilo več snežne odeje, samo suha trava in led v grapah. Vedel je, da ne sme iskati Martinovega trupla. Vrnil se je torej na greben. Leže v snegu in počakal, da so se mu nehala tresti kolena, potem je zagazil v sneg na drugi strani, kjer je bilo bolj položno.

— — —

Šel je proti zahodu, venomer proti zahodu, vsaj zdelo se mu je tako. Večkrat mu je zmanjkalo stopinje in je obležal v snegu. Vsakokrat je tako ležal minuto, dve, včasih tudi več. Volje do življenja ni bilo konec. Vselej je prišla, ga pobrala, povedla iz zameta. Bilo je popoldne, moralo je biti popoldne, saj je ta dan hodil že celo večnost. Dopoldne je hodil z njim še nekdo, da, bil je nekdo iz njegove čete, nekdo, ki je ostal živ. Spomnil se je, da je še pred nekaj urami vedel, kdo je bil to.

Pobiral se je iz zametov in začel govoriti s seboj. Vpil je, da je še nekdo hodil z njim, pa ga je zapustil.

— Povsod je megla, — je rekel. — Povsod je megla in sneg. Torej je utonil v megli in snegu.

Zivih bitij ni srečaval, razen planinskih kavk, ki so čepele na ruševju in nizkem drevju in sproti odletavale, ko se jim je

približal. Še vedno je bilo ruševje in nizko drevje. Macesni in ruševje, pozno popoldne. Če bi jih videval dopoldne, bi mu zbuja- li upanje. Če bi mu kdo drugoval na poho- du, bi lahko skupaj ugibala, koliko časa sta hodila in koliko poti je za njima; ne, potem bi ugibala, kako daleč je do doline.

— Martin bi to vedel.

Ni smel preveč govoriti. Če govoriš na glas je hujše, kot če si misliš. Vseeno te lahko kdo sliši?

— Vseeno. Hudič, pa naj sliši. Kdo bi lahko slišal? Kdo je šel z mano, če pa so vsi iz čete mrtvi?

MILAN KRISTAN SREČANJA

Si le človek

*si le človek
kot vsi drugi.
z nogami suvaš pelargonijo,
ki si jo dobil v dar.
ponujaš mi cigare
in dim v kolobarjih.
brkač si,
brez brk.
spiš med potjo
kakor izmučen pes.
stojiš sredi ceste
in misliš na kosilo.
preveč si smešen,
da bi vzbujal smeh.
zato sem ti ušel iz rok.*

Ženska s plavo obleko

*imaš plavo obleko in
poješ na svoj predevečer.
sama sebi poješ s hripavim glasom.
vzbujáš ogrčenje
na obrazih žensk z belimi rutami.
ki rade jedo čebulo.
sediš v kotu,
kličeš moške
in jim plačuješ pivo.
zjutraj sem te spet srečal.
ženska s plavo obleko.
plačala si zadnjemu za zadnje pivo
in zdaj ga držiš pod roko.*

Zakaj si le steber

*zakaj si le steber,
brez rok, obraza
in brez oči?
ko čepim ob tebi
in te gledam, ne vem več
zakaj sem šel.
čakal sem te,
da si boš zavezal
vezalke na nogah.
nikoli nisi rekel ne besede,
a slutil sem jih.
zdaj čepim ob tebi,
stebri, brez rok,
obraza in oči
in ti ne veš,
da sva si blizu,
brez besed,
kamen ob kamnu.*

V vrtu B.

*obračaš se.
si ti?
kdo?
sediš na klopi sredi vrta B.
vem, da si mali hipopotamus.
izginjaš v sosedovih vodah
sredi vrta B.*

Bila je mračna dilema: trdno mu je tičalo v spominu, da so vsi do zadnjega mrtvi. Vendar je dopoldne hodil nekdo z njim.

— Nekdo je hodil z njim. Preklete, nekdo je hodil z njim. Ali sem pozabil?

Ni se zavedel, da govori o sebi kot o nekom tretjem. V duhu se mu je nejasno prikazovala pritlikava Martinova postava, ki se bori z zameti.

Zdaj je govoril v Martinovem imenu:

— Nekdo je hodil z njim. Komandir je hodil z njim. Komandir je živ.

Kdo je hodil z njim? — On.

— Kdo je to, »ona«? Martin? Politkomi- sar? Boris? Majda? Ne, Majda je »ona«. Majda leži med smrekami.

— Nekdo je živ. Nekdo je živ. Moram ga ubiti. Koga bom ubil?

Pod njim je bilo pobočje. Gozdnato, položno pobočje. Snežna odeja je bila bolj enakomerna in bolj plitva. Megle ni bilo več. Pač, zgoraj, nekaj metrov nad vrhovi smrek je bila gosta siva plast. Namesto nje je bil mrak. Mrak, le mrak: ne temà.

— Ne, to še ni tema, — je rekel, in začutil, da mu glas postaja zamolkel. Pred njim je bil gozd. Smrekov gozd. — Tu leži Majda, — si je govoril. Tisti smrekov gozd je daleč, tam, kjer je bilo dopoldne: kjer je bilo mnogo dopoldnevov.

V temi se je zalotil, da leze po vseh štirih. Snega je bilo malo, vedno manj. To še ni bila dolina. Lezel je preko podrtih debel, se spotikal ob skale; bile so kopne skale, porasle z mahom, prstene in vlažne. Prjelo ga je, da je začel trgati kose mahu, vrtel se je v krogu in potrgal ves mah okrog sebe. Potem ga je začel grebsti na kup. Bilo ga je dovolj, da si je z njim pokrtil noge do kolen. S hrbtom se je naslonil na nekakšno trhlo deblo, iz katerega so štrleli ostanki vej in vejic.

— Veja! Vejica — je nagovarjal vsako posebej, ko so ga bodle, kakor se je pre- maknil. Živčno ljubkovanje, za katerim se skriva sovraštvo. In prezir. Čez čas jih ni več čutil. Ostal je le še čuden občutek pr- zanine in čudne teže v trebuhu. Začel je kol- cati. Spočetka čisto normalno. — To je normalno, — si je rekel na glas, — človeku se kolca, če ga zebe. — Zdelo se mu je, da je to kot nekakšen verz, ki ga ponavljajo otroci v osnovni šoli. Ponovil ga je. Potem se mu je kolcalo močneje in vedno bolj na gosto. Zdelo se mu je, da mu bo izrgalo drobovje. — Martin, — je izdaval, — tebi se kolca. Dušo ti bo izvrglo. — Dvignil se je in se uprl s komolcem na deblo. — Saj jaz nisem Martin, — si je rekel tolažeče in vendar živčno. — Saj jaz nisem Martin: Martin je pobegnil. Bojazljivec. Zapustil me je, ker se je bal za tistega malega, za izdajalca. Pobegnil je v vas in se greje nekje pri ognju. — Tipal je ob deblu naprej. — Bal se je za fanta. Učiteljev sin! — Glas mu je postajal hripav in rezek. To mu je bilo všeč. Z užitkom si je ponavljal: — U-či-teljev sin! U-či-te-ljev sin!

— Učiteljev sin. Učitelj uči v šoli. Pesnice.

— Noč je temna, podkve jeklo poje. Levstik. Reva. Panter piše boljše pesmi. V ognju revolucije. Simfonije.

— Vsi do zadnjega so padli, vsi do zadnjega.

Mlad fantič jih je izdal, mlad fantič jih je prodal.

Vsi do zadnjega leže, mrtvi, hladni pod macesni, mlad fantič pa se reži, naj se, jaz ga bom obesil.

— Gremo, gremo! — Sam ni vedel, kako se je spet znašel pokonci. Šel je na- prej, zravnat. Poskusil je peti. — Martin me je izdal. Izdal. V dolino je odšel. Odšel. — Začutil je, da mu je toplo, da, toplo v obraz. To je bilo od vej. Od listnatih vej. Bukve. Bičale so ga v obraz.

Prilezel je v grapo. Po njej navzdol je šlo še laže. Potem je naletel na debela, na

kupe podrtih debel. Nekje je slišal potok. Bilo je nekje na levi. Zlezel je iz grape in tu je bilo svetleje. Tla pod njim so bila glad- ka. Bilo je nenavadno: ni se počutil več varnega. Spet se je sklonil, da je lahko oti- pal tla z rokami, in se tako pomikal naprej, še naprej, vedno bolj na levo. Potok je bil čisto blizu.

Otipal je nekaj, kar je bilo podobno strehi iz smrekovih vej. Tipal je proti sle- menu in se prepričal, da je res streha, oprta na ogrodje iz kolov. Sklonil se je. Pod streho je bilo nekaj mehkega. Blago. Člo- vek. Pritajil je svoj dih in razločno slišal dihanje tistega drugega. Poslušal je dolgo; potem je bil srečen, da se je lahko še sam do sitega nadihal, dihal je globoko in z užitkom, s čelom, naslonjenim na rob vej- nate strehe.

Sneg, vsepovsod sneg, zdaj je sneg tudi tu spodaj. Miran se je zbudil, ker mu je kapljalo na obraz. Bil je moker. Napol prebujen je pogledal po grapi navzdol. Kjer so bile včeraj skale in štori, so bile danes mehko oblikovane izbokline. Oktober, si je rekel, smešno: oktober, pa sneg.

Vse je bilo nemirno. Potok je šumel močneje kot včeraj, z vseh vej je kapljalo. — Nič bolj brezizhodno ni, — si je rekel. — Saj je vseeno. Nekaj časa lahko še ležim.

Sneg, vsepovsod sneg. Zgoraj na planini je bil tudi sneg, tam je snežilo še močneje. Bežal je čez tisto grapo, potem je nekaj ur ležal skrit za skalo; bal se je, da ga bo tisti s karabinko dohitel. Pa ga ni. Martin. Kmet. Hotel ga je ubiti.

To je bila tretja noč. Prva noč pri parti- zanih. Partizanka Majda. Bilo mu je vroče, morda od tabornega ognja? — Kaj bo ta fantič tu, — je rekla. Drugi so molčali. Druga noč. Prebil jo je v planšarski koči. V glavo ga je zeblo, vendar jo je kar naprej molel ven skozi ozko lino in opazoval metež. Zjutraj je bila megla. Ne, sonce je sijalo. Potem je bila to tretja noč, noč pred zadnjim megljenim jutrom. Še ena noč je bila pred tem, tudi v planšarski koči. Za- netil je ogenj. Spal je in vmes se mu je bledlo od strahu. In potem je ves dan preždel tam otrpel, ni si upal na plano. Potem tisto megljeno jutro, ko se mu je zazdelo, da sliši oddaljeno streljanje. Takrat je začel spet bežati.

Vrglo ga je pokonci. — Kaj, če so za mano? Lahko me dohitijo. Sledovi v snegu! Pogledal je naokrog, snežna odeja je bila še čisto deviška. Ko je prišel sem, vendar še ni snežilo. Sneg je zapadel ponoči in zjutraj. Slišal je, kako diha. Slišal je, kako diha še nekdo poleg njega. Tam tik njega je ležal nekdo v mokri, raztrgani nemški uniformi in rahlo hropel v spanju. Bilo je dobro.

Sklonil se je nadenj. Obraz je bil porasel s kratkimi rdečkastimi kocinami. Glava je bila obrnjena nenaravno vstran. To je bil Panter, komandir. V spanju je hropel.

Panter. Komandir. Tako so ga klicali. Majda. — Komandir, sneg bo, voham ga. Jaz imam nos za te reči. — Komisar. — Verjameš? Verjameš? Verjameš? Komandir, verjameš temule? — Martin. — Komisar mi je rekel, naj grem s fantom v patru- ljo. Me slišiš, komandir? S fantom v patru- ljo. Vrag vas vzemi. Naj gre sam v patroljo. Roke si boš umil, kaj, Panter? — Majda. — Sneg bo. Vrnita se pred večerom. Komandir, naroči Martinu, naj se vrmeta pred večerom. Panter, komandir, me slišiš, no? Kam ju je poslal politkomisar? — Panter. Komandir. — V patroljo.

Prišel je za njim. Privlekel se je. Truden je. Ne, pretvarja se, da spi. Norčuje se iz njega, ker je mlad. Hoteli so ga preskusiti. Panter ga rabi. Ne, ubiti ga hoče. Tu je zato, da ga muči pred smrtjo z upanjem in strahom: zato hlina, da spi.

— Nehaj! Zbudi se! Slišiš, ti zbudi se!

V zraku je bilo mirno, grozeče mirno, ko je spet stopal od potoka k zaklonišču iz smrekovih vej. Ko ga je zagledal prvič, se

ga je razveselil. Zdaj je bila to mračna točka.

Panter je še vedno ležal tam, oči je imel krvave. Njegov pogled ni bil več hladen in prezirljiv, v njem se je skrival strah, strah pred samoto, pred sivim nebom, pred grozečo tišino v zraku, pred mehko in nedolčnostjo smrti.

Če pa je hotel kaj reči, je moral še vedno delati vtis moža na mestu. — Pet nabojev imam še, fant, enega sem namenil tebi, — je rekel. — Mislil sem, da si nas ti izdal. Ampak, če bi nas ti izdal, ne bi bil zdajle tu, — je dodal, čeprav ni bilo nikogar, ki bi ga bilo treba prepričevati.

Tu je bil le grozeči danes z mehko snežno odejo, s sivino nad vrhovi dreves. — Sneg bo, — je rekla Majda. — Kdaj že je bilo to? In zdaj je spet začel naletavati, čisto nalahno.

Vstal je in stopil Miranu nasproti. Bil je večji od njega. Miran je bil skorajda majhen fant. Morda krepek, ampak zdaj je imel tako čuden videz v pomečkani obleki, z madeži od mokrote na vetrnem jopiču in tam je stal rahlo sklonjen, ko da se pripravljala na skok. In desna roka mu je visela ob boku, ko da tam kaj skriva?

— Čakaj, — je zavpil in sam prvi skočil proti njemu. Čutil je, da se ga fant oklepa. Moral bi ga prijeti za vrat, vendar ni imel moči, da bi se mu izvil. Z zobmi se je zagrizel v gladko mehko svilo Miranovega vetrnega jopiča.

Padla sta in Panter je čutil, da mu zmanjkuje sape, v sencih mu je razbijalo. Ležal je na fantu in mu tiščal glavo v tla. Potem je začutil, da nima več moči in da bo moral odjenjati. Ležala sta v snegu, ki je bil prijetno hladen in tudi zrak je bil hladen. Čutil je toploto Miranovega telesa. Vrgel je glavo vznak, da je lahko bolje zajel sapo. Bilo je lažje, mnogo lažje. Bolje je bilo dihati; bolje, ko da bi se boril. Zvalil se je vstran.

— Ne moreš me ubiti, — je izdaval Miran med sopenjem. Dihal je še bolj sunkovito kot Panter. Vlažni, prijetno hladni zrak, v katerem so se vrtinčile snežinke.

— Martin te ni mogel ubiti, — je rekel Panter. Ležala sta v snegu, Miran je še naprej krčevito stiskal Panterjeva zapestja. Tako sta vstala in potem ga je Miran spustil. — Pobegnil sem mu, — je zavpil kot v prepiru.

— Smilil si se mu. Vedel je...
— Jaz ga poznam še od prej.
— Vedel je, slišiš, vedel je, da ga bo plaz odnesel. Zato je bil tako mehak.
— Plaz?
— Ja, plaz. Zato sem prišel sam.
— In drugi?

Panter ni odgovoril. Samo nekaj sekund mu je gledal naravnost v oči. Tako bi se spogledal z Martinom ali s komerkoli drugim, ki bi preživel. Bila sta zelo slabotna, ko sta tako slonel, vsak ob svoji smreki.

Prvi je odšel Panter. Hodil je počasi, z negotovim korakom. Navzdol, proti dolini. Snega je bilo za dobre četr metra. Tla so bila položna, pod snegom je bila mehka plast suhega listja in Panter se je spotikal. Potem je šel še Miran. Za sabo je vlekel nahrbtnik, vlekel ga je po tleh, ni imel moči, da bi si ga oprtal.

Panter ga je čakal spodaj na dnu grape. Pod snegom je zasulil obrise gozdne poti. — Daj, bom jaz nesel.

Miran je šel za Panterjem in sopol. Tudi Panter je sopol. Tisto, kar naj bi bila pot, je bilo varljivo. Kar zgubilo se je v goščavju.

— Pojdi zdaj ti naprej, — je rekel Panter, — da boš delal gaz. — Sklonjen je počakal, da je šel fant mimo njega.

Tako sta se menjavala vsakih sto metrov. Potem Panter ni več prosil za zamenjavo in je hodil kar naprej. Prebijal se je tako naprej, tristo, štiristo metrov, potem je na vsem lepem pokleknil v sneg. Začel je govoriti.

— Ti bi lahko postal dober partizan. — Sneg je zdaj medel bolj na gosto; to je bil tisti sneg, ki ga je Majda zavohala, kdaj? Včeraj?

— Dober partizan. Kurir. Mogoče obveščevalec. Bali smo se. Bili smo posvarjeni, da bodo Nemci morda poslali...

Komisar. — Verjameš, mu verjameš, Panter? — Martin. — Kaj jaz vem. Fanta slabo poznam. To je vaša stvar.

— A greva, — je rekel Miran.
— Greva, — je rekel komandir. Vendar je klečal naprej. Sneg je bil mehek; zaprl je oči in legel, desnico je stegnil predse.

— Jaz grem naprej. — Miran je lezel po vseh štirih mimo njega. Panter je bil črna lisa, pokrita s tenko skorjo snega. Lezel je mimo njega. Potem je bil Panter zadaj, stegnjena črna lisa.

Pred njim je bila izboklina, pokrita s snegom. Morda velikansko mravljišče. Onkraj je bil sneg, sam sneg. Ni se videlo daleč. Še enkrat se je ozrl proti temni lisi za sabo in legel čez tisti kup. Bilo je neudobno. Prepustil se je, da se je zvalil vstran in obležal vznak, z obrazom, obrnjenim proti sivini neba.



France Kreuzer: Gujače (kroki)

JANEZ METERC

1

BEGUNJE V PRETEKLOSTI

Begunje (po domače Bégne, 578 m) so značilna gorenjska vas, ki leži na dandanes lokalnem, a nekoč važnem vozlišču poti in cest, ob potoku Begunjščica, ki nekaj severneje zapuša dolino Drage.

Begunje ležijo na zavetnem okrajku radovljiške kotline pod Karavankami, oz. zahodnim delom Kamniških planin, med Dobroč in sv. Petrom. Zaradi zavetne lege ima zaselek razmeroma milo podnebje, ki pogojuje obstoj številnih sadovnjakov in že od nekdaj priljubljenega klimatskega zdravilišča.

Do nekje začetka drugega tisočletja je bil prostor današnjih Begunj, **villa Begun** ali **territorio Uegun** (F. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku 3, 1911, registri št. 164, 165, 227), kot se omenja v tradicijskem kodeksu briksenske škofije v letih 1050–1065 in 1063–1068, »vrata« v današnjo visokogorenjsko radovljiško deželo. V obdobju antike, kot bomo videli, pa po vsej verjetnosti že prej, je bilo, tako kot danes, severo-vzhodno od Begunj in pod gradom Kamnom križišče oziroma sečišče dveh poti. Prva, imenovana »cesta gradov« (dr. Jakob Prešeren, Planinski vestnik, 1956–1957), je peljala pod Dobroč proti Tržiču; druga pa po dolini Drage, desno od Begunjščice, čez Preval in Ljubelj na Koroško. Po radovljiški deželi (A. Melik, Planine v Julijskih Alpah, Dela inštituta za geografijo v SAZU 1, 1050, 82 s., op. 2) pa se je to potno vozlišče navezovalo na prehode, ki so

vodili v smeri Radovljice–Bleda–Bohinja in proti Gornjesavski Dolini.

Ko rešujemo ostanke preteklosti, se moramo najprej zadržati pri Zijalki oz. Jami pod vzhodnim robom Jamarskega vrha (M. Brodar, Arheološki vestnik II 2, 1951, 204 ss.). V nekoliko širšem okolju Begunj je to najstarejši spomenik človekove aktivnosti. Lega Jame je strateško ugodna in po izgledu markantna. Velika odprtina, široka 16 in visoka okrog 7 m, je vidna daleč po okolici. Jama je v navpičnih skalnih stenah (sl. 1) triadnega apnenca prav na vrhu velikega nasipnega stožca (melišče). Dolga je le dobrih 14 m in se zaključuje z navpično skalno steno. Sedi-menti v jami so globoki 7 m in ob njenem vходу dosežejo površino. Njenega nastanka ne moremo pripisati delovanju vodnih sil, ampak tektonskim premikanjem.

Na začetku petdesetih let so bila v Jam. izvedena poskuna (sondažna) izkopavanja ki so prinesla zanimive, a nedokončne rezultate. Sodažni jarek je bil izkapan v levem delu jame (sl. 2). Po ohranjeni dokumentaciji raziskovanj so začeli kopati v pobočju pred jamo in v vodoravnem nivoju prodirali v notranjost. Ponovno so začeli sondirati na pobočju, vendar v večji globini, nakar so šli do konca jame. Na robu jamske ravnice so pod tanko plastjo humusa naleteli na debel, močno z malto

vezan kamnit zid. Segal je več kot 2 m v globino. Nekaj več kot 15 cm pod njim pa se je spredaj pokazal (glej sl. 3) nov zid, enak gornjemu, ki je segal še 1 m v globino. Na obeh straneh vhoda je vidno, da je bila skala odklesana in prirejena za naslonitev zidu. Na desni strani je zid deloma še viden. To vsiljuje misel, da je bila jama do vrha zazidana. Nekako v sredini votline se vidijo sledovi razdelilnega zidu. Vse to ustreza virom, ki poročajo o obstoju gradu »de antro« (jamski grad) v 12. stoletju. Z zidavo so bili uničeni vsi starejši sedimenti. Sele v delu za zidom (v notranjosti) so bili najdeni sledovi plasti v prvotni legi. Zgoraj je bila najmlajša plast humusa in pod njim 10 cm debela plast malte. Pod njo je bil debelejši humusni kompleks s številnimi ognjišči, ki je vseboval mnogo živalskih kosti. Nato je sledil jamski grušč, v katerem so bile različne kulturne plasti. Bil je meja med preperino žive skale in gornjimi plastmi. Kostni ostanki v plasteh grušča so bili vsi holocenski. V nasutem materialu (sl. 2) za zidom je bilo nekaj železnih predmetov: ost sulice, del konjskih žval, itd. Med keramičnimi kosi bi veljalo omeniti del posode, ki je okrašena z valovnico. V spodnjem delu grušča je bila najdena tudi kamnita žrmlja, utež za statve in številni manjši odlomki keramike, ki sodijo v čas od starejše bronaste dobe do cvetočega halštata — starejše železne dobe (1850 — 600 p. n. š.). Možno je tudi da je v najnižji plasti bila prisotna kultura mlajše kamene dobe (eneolitik).

V kulturno-zgodovinskem smislu je za slovensko bronasto dobo in za obravnavano področje na sploh značilno, da je večinoma v okvirju srednjeevropskih kulturnih tokov, ki so se po koncu eneolitika tod uveljavili. Povezava s področjem vzhodnega Podonavja sicer s tem ni bila pretrgana, kajti po kulturnih tokovih, ki so bili delno združeni z etničnimi premiki ob koncu eneolitika in na začetku bronaste dobe, je na dandanašnjem slovenskem ozemlju zavladalo sprva zatišje, za katerega je najbolj značilno nadaljevanje nekaterih poprejšnjih naselbin (Ljubljansko barje), konec drugih (Podravje, Koroška) ter nastanek novih (Brinjeva gora na Štajerskem). Sem spadajo v glavnem tudi številne najdbe v kraških jamah. Grobne, predvsem pa naselbinske (žal redke) najdbe iz srednje bronaste dobe kažejo na novi val naseljevanja s kulturo gomil (način pokopavanja) zlasti v današnji severni Sloveniji, medtem ko je strnjena naselitev Ljubljanskega barja dokončno prenehala. S kakšnimi gibanji so zvezane bronastodobne najdbe v jamah, bi bilo treba šele proučiti. Sicer pa o etničnem opredeljevanju bronastodobnega prebivalstva Slovenije še ne more biti govora.

Začetek halštatskega obdobja v evropski prazgodovini pomeni zgodovinsko utemeljeno zarezo. Politično jo stavljamo v zvezo z vdorom tako imenovanega trakokimerijskega ljudstva. Ali gre pri tem vdoru res za Tračane oziroma Kimerijce, obstajajo resni dvomi, ni pa dvoma o prihodu novega prebivalstva, ki je razbil prejšno razmeroma enotno kulturo žarnih grobišč (naslednic bronaste dobe) in prinesel nove kulturne elemente, ki so tudi z arheološkega vidika dobro zaznavni. Na širokem evropskem prostoru se je s tem sprožil nov razvojni tok, ustvarjale so se nove etnične in kulturne tvorbe, ki so dajale pečat zdajnjemu tisočletju pred našim štetjem.

Na prostoru Begunj v ta sklop sodi brez dvoma naselbina — gradišče Njivice (parc. št. 133/1, k. o. Begunje) pod Jamarskim vrhom, zahodno od Jame in vhoda v dolino Drage. Gre za značilni tip železodobne naselbine — gradišče. Naselbina je postavljena na nekakem naravnem pomolu oziroma terasi, ki se nahaja na jugozahodnem pobočju Jamarskega vrha (1054 m). Sam



Valvasorjeva upodobitev gradu Kamna (leta 1689)

naselbinski plato je terasasto razčlenjen in doseže najvišjo točko na zahodni strani, kjer je tudi vhod v naselje — vrata (sl. 4). V notranjosti so vidni tudi sledovi temeljev stavb, ki so razvrščene v smeri vzhod — zahod.

Leta 1961 je Gorenjski muzej iz Kranja izvedel poskusna — sondažna izkopavanja na najdišču, ki so prinesla pozitivne rezultate. Ugotovljeno je bilo, da je bilo naselje zavarovano z suhim zidom (brez veznega materiala), ki pa ni bilo tako obsežno in monumentalno kot je običajno na klasičnem halštatskem področju Dolenjske. Poleg relativno skromnega zidu so bili najdeni tudi fragmenti keramike in živalskih kosti. O materialni kulturi prebivalcev gradišča pa brez nadaljnjih izkopavanj ne moremo povedati nič konkretnega. O relativni sočasnosti ali zaporednosti in delni kulturni povezavi pričajo ostanki materialne kulture z žal le delno raziskanih gradišč, ki so bila prav tako zavarovana s suhim zidom (Lovrenc nad Bašljem, Kupljenik, Bodešče, Selca nad Zabreznico, Trnje nad Škofjo Loko itd.). Za vse te naselbine je značilna terasasta, iz pobočja izstopajoča lega, za kar bi lahko trdili, da je karakteristična značilnost železodobnih naselbin na Gorenjskem.

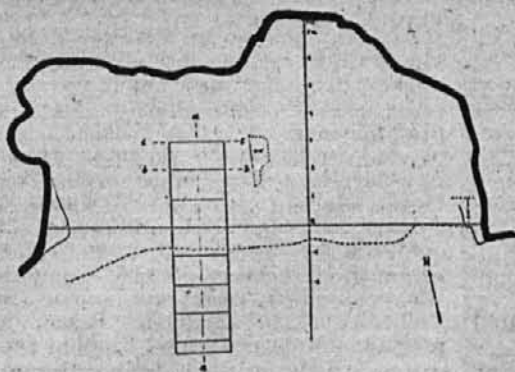
Naše ozemlje je bilo glede na raspoložljive dokaze v halštatskem obdobju prvič intenzivno naseljeno in kultivirano. Človek tedanje dobe je današnje slovensko ozemlje intenzivno koloniziral in ga preoblikoval v kulturno zemljo. Takrat nastale kulturne enote so bile geografsko utemeljene, očitno pogojene z danostjo prostora, njegovimi gospodarskimi in političnimi zakonitostmi. Zato so se pogosto ponavljale tudi v zgodovinskih obdobjih. Tako se je že rimska upravna organizacija na naših tleh naslonila na kulturne in organizacijske enote, ki jih je ustvarila halštatska kultura.

Obdobje antike oz. rimske dominacije je v splošnem pomenilo premik in prestavitev življenja v ravninska področja. Za begunjski prostor je značilno tudi to, da se na tem ozemlju prvič pojavi naselbina, ki ima kontinuiteto do dandanašnjega časa. Tako je bil v farni cerkvi odkrit nagrobni kamen, ki je sekundarno služil kot nagrobni pokrov (Arheološka najdišča Slovenije, 1975, 162 s.) in se danes nahaja v Narodnem muzeju v Ljubljani (M. F. von Zois, Illustrierte Reise — und Bäder — Zeitung 23, 1908,

644). Tudi širša okolica potrjuje naseljenost v tem času. Tako so slučajno našli rimske predmete v Poljčah (A. Müllner, Argo 10, 1903, 32 s.) in jeseni 1851 v Slatni zakladno najdbo 442 rimskih novcev iz 2. stoletja (Jahresheft des Vereines des krainisches Landes-Museums 1862, 249 s.).

Kot je bilo v tem zapisu večkrat omenjeno, so bile Begunje važno cestno vozlišče, zato so bile predvsem v času rimske nadoblasti zelo pomembne.

Snovanje rimske cestne mreže se začne že v 2. stoletju p. n. š. (v zvezi z ustanovitvijo današnjega Ogleja — Aquileia 181 p. n. š.). Najbližja vez z imperijem je bila pot, ki je vodila čez prelaz Čez Bačo v baško in soško dolino. Ta pot je prvotno služila verjetno trgovskim namenom. Rimska vojska je po njej, ali pa po današnji Kanalski dolini prvič potovala leta 112 p. n. š., ko je šla na pomoč prebivalcem Noriškega kraljestva (Regnum Noricum) proti Cimbrom. V bitki na današnjem Lipniškem polju so bili Noriki in z njimi Rimljani premagani. Poleg teh dveh tras (kanalska in baška) pa je obstajala tudi pot po dolini Soče čez Predel. Prehod preko Predela je potekal po eni varianti mimo Tolmina, po drugi pa ob Nadiži skozi Kobarid (A. Melik, Dela Inšt. z. geogr. SAZU 1, 1950, 80 ss.). Večja pomemnost in verjetnost se daje smeri preko Kobarida. Kraji ob obeh variantah — Sv. Lucija oz. Most na Soči, Tolmin, Kobarid, Bovec — imajo bogato prazgodovinsko tradicijo in tudi nekatera krajevna ter druga imena na tem področju imajo predrimski izvor. Ta prometna žila, ki je aktualna tudi danes, vodi na trbiško razvodje in se tod združuje s »poševnim« alpskim prehodom, ki vodi ob Beli navzgor skozi Železno in Kanalsko dolino, potjo, ki se ob prevalu čez žabniško razvodje spusti v tesno prečno dolino ob Ziljici in pride v Podravje in naprej v Vzhodne Alpe. Kanalska in predelska pot sta bili nedvomno glavni in osnovni komunikacijski vezi, po kateri je rimski gospodarski in politični vpliv (mislimo na 1. stol. p. n. š.) prodiral v Noriško kraljestvo, ki je imelo tedaj center v širši okolici Vrbskega jezera in v današnji Gosposveti. Za radovljiško kotlino pa je v času zgodnjih antičnih zvez in vplivov, ko se bodoči centri rimske politične, gospodarske ter duhovne dominacije v širšem jugovzhodnem alpskem prostoru še niso pojavili, bila prioritarna povezava preko južnih bohinjskih gora.



(Arh. Vestnik 11/2, 204 s.)

O intenzivnejšem življenju v tem času sicer nimamo ne materialnih, ne pisanih ali drugih virov, vendar na tleh današnjih Begunj moramo predvidevati manjšo ali večjo naselbino oziroma postojanko.

V času kasne antike in kasnejšega srednjega veka, to je v času preseljevanja ljudstev in priselitve oziroma naselitve Slovanov (v zvezi z Obri), je bil begunjski prostor še vedno aktualen, morda še bolj kot v predhodnih obdobjih. Zato moramo v zvezi s »cesto«¹ podrobneje predstaviti Gradišče nad dolino Drage. Pri tem gre za lokacijo, ki je že po ledinskem imenu »sumljiva«² in (brez arheoloških raziskovanj) najverjetneje sodi še v prazgodovinsko obdobje. Gradišče leži na parobku, potegnjem izpod Begunjščice proti jugu (nadmorska višina okrog 1200 m) in je z vzhodne ter zahodne strani težko pristopno. Na vzhodni strani se nahajajo košenice (roviti). Dostop je možen po cesti od gostišča v Dragi v smeri Medvodja in Luknje. Drugače nima parobek Gradišča nobenih posebnih značilnosti in kulturnih najdb (kar je za opredelitev tudi problem).

Po današnjem vedenju in analogijah moramo Gradišče v dolini Drage staviti med refugije kot so Vranje nad Sevnico, Rifnik pri Sentjurju in Ajdna nad Potoki. To opredelitev pogojuje poleg poti tudi izredna strateška lega. Nenazadnje pa je treba omeniti še ljudsko izročilo, ki pravi, da je šla tovarna pot po dolini Drage do Mevodja ter desno na planino Preval in čez Ljubelj na Koroško. Vsekakor je pot čez Preval, poleg poti čez Medji dol, najstarejša povezava gorenjskega prostora z ozemljem severno od Karavank in v širšem smislu del »jantarjeve poti«, ki je iz Severne in Srednje Evrope vodila skozi današnjo radovljiško deželo preko Pokljuke v Bohinj in čez prelaz Čez Bačo v severno jadransko zaledje.

V času rimske dominacije na današnjem slovenskem ozemlju in po ustalitvi razmer ter uvedbi rimske provincialne uprave je nastopil na začetku našega štetja relativen mir, »pax romana«, ki je trajal dobrih 160 let do vdora Kvadov in Markomanov, ki so v okolici današnjega Dunaja predrli rimski limes na Donavi, ter prodrli na svojem pohodu globoko v imperij tja do severne Italije. Na svojem plenilnem pohodu so plenili in požigali številna mesta in naselja. Med drugimi so požigali in porušili tudi Emono – današnjo Ljubljano. Ta zgodovinski razvoj se je globoko odrazil v poselitveni strukturi prizadetega ozemlja in s tem tudi begunjskega prostora. Prazgodovinske naselbine (gradišča, jame) so bile nameščene na strateške, naravno utrjene točke, ki so dominirale nad nižje ležečimi dolinami in ravninami, po katerih so potekale prometne poti. To je bilo značilno tudi za begunjski prostor v času pred rimsko zasedbo. V tem času se je izvršil premik naselbin z višinskih zavetnih točk v ravninske, za življenje ugodnejše in premernejše kraje ob poteh in vodah. To se je zgodilo zaradi že omenjenih okoliščin in razmer.

Doslej v Begunjah slučajno odkrite najdbe iz rimskega obdobja so sicer skope in tako rekoč nedokumentirane, vendar nam dokazujejo obstoj večje ali manjše

naselbine in pripadajočega grobišča. Naselbino nam izpričujejo pred letom 1908 najdeni ostanki zidovja, ki pa ga dandanes ne moremo lokalizirati. Obstoj grobišča pa nam dokumentira že omenjeni rimski napisni nagrobni kamen, ki je bil na začetku tega stoletja odkrit v farni cerkvi sv. Urha, kjer je služil sekundarno kot nagrobni pokrov. Kot smo že omenili, so tudi med Poljčami in Begunjami našli rimske predmete, ki žal tudi niso natančneje lokalizirani (B. Saria, Carinthia I 132, 1942, 96 s.). Vsi ti podatki so sicer fragmentarni in sumarni, vendar nam le nudijo neko sliko o življenju v antiki na prostoru današnjih Begunj in ožje okolice.

Vsekakor pa je treba pripisati begunjskemu prostoru in naselbini v tem času pomembnost zaradi prisotnosti rimske ceste, ki je na tem mestu vstopala na prostor današnje radovljiške ravnine. Begunje so bile skozi do sedaj omenjena arheološka obdobja vedno znova pomembne kot strateško prometni voz in to se je nadaljevalo tudi v poznejših obdobjih. Šlo je torej za pomembno strateško točko, ki je kontrolirala celoten promet.

V tem času pa je prišlo do sprememb v cestni mreži na tem področju. Izgleda, da je začasno pot čez Preval, ki je tudi sicer bila predvsem tovarniška pot, izgubila na svojem pomenu. Zaradi napredka življenja v času rimske nadoblasti in s tem tudi prometa (razvito prevoznitvo), je postala glavna povezava današnje Gorenjske s kraji severno od Karavank ljubelska pot. V širšem smislu je bila ta pot ali cesta stranski odcep vie Gemmine, ki je potekala od Aguilie do Emone in naprej v Podonavje. V Emoni se je od te itinerarske poti odcepil ljubeljski krak, ki je potekal proti severu čez današnje Sorško polje do Kranja in naprej skozi Bobovk pri Kranju v smeri današnjega Tržiča ter se mimo tega povzpela na Ljubelj. Pri današnji Tržiški Bistrici se je odcepil krak, ki je mimo današnjih podgorskih vasi potekal v smeri Begunj. S to traso moramo povezati tudi leta 1851 najdeno zakladno najdbo 442 novcev iz 2. stoletja n. š. v vasi Slatna. Pot se je nadaljevala skozi Begunje in Poljče proti Rodinam, kjer je od konca 1. stol. n. š. živel znana podeželska rimska utrjena kmetija (villa rustica). Nadalje je pot potekala v smeri današnjega Smokuča in južno od tega krenila proti Vrbi (tudi tu je bila po drugi svet. vojni odkrita zakladna najdba rimskih novcev iz 4. stol. n. š.) ter tik pod najvišjo savsko teraso šla v smeri Mosta pri Žirovnici. Po prečkanju Završnice je vodila tik ob vznožju predgorja Belščice mimo Potokov, kjer se je povzpela preko prelaza za Gradiščem nad Sotesko in potekala po jugozahodnem pobočju Hrstnika na Koroško Belo. Od tod je šel en krak skozi Javorniški Rovt in čez Medji dol na današnjo Koroško (tedaj Norik), drugi pa verjetno po Dolini proti Korenskemu sedlu in trbiškemu razvodju. Nedvomno pa je obstojala povezava Begunj s področjem današnje Radovljice, čeprav topografsko in arheološko še ni precizirana.

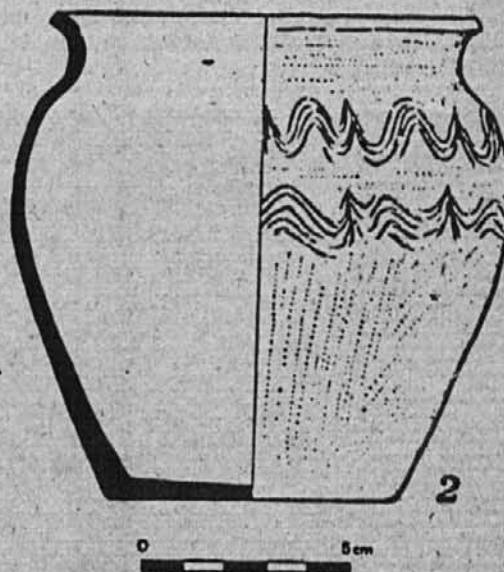
Tudi obdobje kasne antike in preseljevanja ljudstev je vtisnilo svoj pečat današnjemu begunjskemu prostoru. Upoštevati moramo, da so v tem času rimski imperij in

njegove institucije ter ustanove nezadržno propadale in da se je življenje v nekem smislu vračalo na prazgodovinske pogoje in osnove. V tem času je zopet postala pomembna pot čez prelaz Preval. Nemirno obdobje preseljevanja ljudstev je prebivalce sililo, da so si poiskali pribežališča (refugije) na utrjenih zavetnih mestih, kjer so si lahko ohranili življenja in si ustvarili kolikor toliko ugodne pogoje za življenje. Zato so si često poiskali precej oddaljene, višje ležeče točke, kjer jim je širše zaledje nudilo pogoje za življenje (živinoreja, rudarstvo itd.). Po vsej verjetnosti so si tako pribežališče poiskali prebivalci tedanje naselbine v današnjih Begunjah na Gradišču nad Razvodjem v pobočju Begunjščice nad dolino Drage. Sicer materialnih dokazov za to še nimamo, vendar pa lahko to na osnovi analogij drugod po Sloveniji in njenem širšem sosedstvu v veliki meri domnevamo.

Po vsej verjetnosti moramo v ta čas staviti tudi slučajno najdbo iz leta 1970. Pri kopanju jame za greznico v sadovnjaku pred hišo Stanka Jakšeta, Begunje '94, so slučajno našli in uničili v globini 1,5 m tri skeletne grobove. Ohranil pa se nam je keramični lonček (T. Knific, Arh. vestnik 29, 1978, 477 ss, sl. 1–3), ki je danes v privatni lasti (sl. 5). Je iz sivo do rjavo žgane gline, kar pričča da je bil žgan na odprtem ognjišču. Okrašen je z valovnico, ki je bila vrezana z ritmičnimi, počasnimi in hitrimi navpičnimi potegi z lončarskim glavnikom.

Datacija tega lončka in s tem tudi treh grobov je nekoliko problematična in sporna, kar gre največ na rovaš pomankljivega poznavanja okoliščin najdbe. Najdba je bila sicer datirana (T. Knific, o. c.) v čas 8. in 9. stoletja in pripisana Slovanom (grobišča Slovanov s keramiko) karantansko – keltske faze, vendar pa bi po vsej verjetnosti ta lonček morali staviti v okvir staroselske keramike domače proizvodnje, ki je v času kasne antike in preseljevanja zaradi propada rimske manufakture ponovno zaživela in je poznala v svojem ornamentalnem zakladu tudi valovnico. Motiv valovnice je na tej vrsti keramike v raznih variantah celo prevladoval, kot nam kažejo najdbe enake keramike z Ajdne in sorodnih najdišč na širšem področju. Vendar sta za sedaj datacija in pripadnost te najdbe problematični in bi bila za razjasnitev problema potrebna sistematična arheološka izkopavanja.

Koncem četrtega stoletja je v Evropi nastopilo obdobje preseljevanja ljudstev, ki je zajelo mnoga germanska, slovanska in mongolska plemena in ljudstva centralne Azije. Konec 5. in na začetku 6. stol. so



Lonček iz Begunj (Arh. Vestnik 29, 1978, 477 s.)

nastajale na ozemlju zahodnorimskega cesarstva prve germanske državne tvorbe. Istočasno so se v Evropi prvič pojavili tudi Slovani.

V sredini 6. stoletja (568) je z današnjega slovenskega ozemlja ošlo v Italijo ljudstvo Langobardov, ki je prvotno živelo na Moravskem in v severni Panoniji. Opuščeno ozemlje so v naslednjih desetletjih naselili Slovani, ki so prihajali v več selitvenih valovih od severa in vzhoda. Naselitev Gorenjske in bohinjskega kota se v velikih meri tesno navezuje na naselitev tega prostora pred prihodom Slovanov. Brez dvoma so ob svojem prihodu prišli v stik s staroselci. Nanje, morali so biti razmeroma številni, ne kažejo zgolj arheološke najdbe, ampak tudi imena naselij, vodã in gorã, ki se s pomočjo slovenščine in praslomanščine ne dajo razložiti.

Dosedanje poznavanje obsega starejšega slovanskega naselitvenega območja na Gorenjskem nam kaže, da se je širilo od današnjega Trziča proti severozahodu do Begunj in naprej do današnjih Jesenic. Omejeno je bilo na tesno območje karavanskega prisojnega podnožja; posamezni zaselki pa so nastali na že v antiki naseljenih krajih ob komunikacijah (npr. Vrba). Poimenovanje krajev po tekočih vodah (Sava na Jesenicah, Bistrica pri Trziču, Kamniška Bistrica), kjer so te vstopale v področje večjega, že v preteklosti kultiviranega ozemlja, je značilno za čas zgodnje slovanske kolonizacije. Na vzhodu je bilo to naselitveno področje omejeno z obsežnim gozdom, ki mu danes pravimo Uden boršt, zahodno stran pa so tudi omejevali gozdni predeli Mežaklje, Jelovice in Pokljuke. Kasnejša in manj ostro začrtana pa je kolonizacija na desnem bregu Save, južno od današnje Radovljice. Večinoma gre tod za kasnejšo, naknadno kolonizacijo. Vsekakor je bil bolj priljubljen prisojni svet pod Karavankami, kot osojni in gozdnati predeli. Iz teh strnjjenih naselij pa nekako izstopata dva otoka starejše slovanske poselitve: Dovje in Bohinj.

Tudi v času zgodnjega srednjega veka je imela velik pomen ljubelska in z njo v zvezi tudi prévalska cesta, vendar ne toliko za smer prvotne slovanske naselitve. Moramo pa pripisati Ljubelju velik pomen v zvezi s prodiranjem in političnim osvajanjem današnjega gorenjskega prostora s severa. V ljubeljski poti je treba videti glavno dohodno pot za vse, ki so po propadu slovanske samostojnosti prihajali urejati politične in zemljiške razmere na Gorenjskem in uvajali nove načine gospodarskega in političnega življenja. Pri tem je treba upoštevati predvsem težnje briksenske in freisinške škofije.

V tem času je ponovno zrasel pomen begunjskih »vrat« in kar je posebno važno: prvič se v pisanih virih pojavi ime Begunje. Villa Begun oziroma territorio Uegun je zapisano v tradicijskem kodeksu briksenske škofije za leta 1050–1065 in 1063–1068 (F. Kos, o. c.). Pomen teh »vrat« pa nam potrjuje prisotnost utrjenih grajskih kompleksov, ki so skozi ves visoki srednji vek bdeli nad potjo oziroma križiščem na prehodu v dolino Drage: Jama, Kamen in Katzenstein v samih Begunjah.

Najprej moramo omeniti jamski grad Jamo oz. Zijalko, ki smo jo podrobneje opisali že na začetku tega zapisa v zvezi s prazgodovinskimi ostalinami. Zgodovina tega jamskega selišča sega v konec mlajše kamene dobe, sigurno pa v obdobje starejše bronaste dobe. V pisanih virih (Kos, o. c., 30) pa se omenja grad Jama in v zvezi z njim posredno tudi grad Kamen v 12. stoletju. Ortenburžani so imeli leta 1185 na Gorenjskem Lipniški grad in grad Jamo pri Begunjah, oba postavljeni v zaščito prometnih poti. Poleg Jame (antorium et castrum Lapis) pa si je leta 1261 grof Henrik III. pridobil v posest še grad Kamen (Stein) in je bila zato Jama kmalu nato opuščena. V listini iz l. 1261 se za Jamo omenjajo štirje kastelani – oskrbniki gradu. Preden se posvetimo gradu Kamnu, moramo omeniti še Hudičev ali Škratov gradič. To je majhna jama, približno 50 m zahodno (sl. 1) od Zijalke, višje v steni Jamarskega vrha in je še danes zazidana. V svojem zadnjem koncu je zasuta. Po ljudski pripovedki je bil tukaj podzemeljski vhod v Lambergarjev grad Kamen, ki je nekaj sto metrov bolj vzhodno na vhodu v dolino Drage. Zanimivo je, kaj je o tej luknji zapisal J. V. Valvasor v 11. knjigi svoje »Slave vojvodine Kranjske«. O njej pravi: »Blizu gradu (gradu Kamna namreč, op.) najdeš v skali luknjo, ki je zazidana in ima majhno štiriozglato odprtino ali okence navznoter. Preprosti kmečki ljudje ji splošno pravijo Škratov grad. O njej pripovedujejo per traditionem ali po ustnem izročilu prednikov tole: Ko so name ravali sezidati grad Kamen, tega hudi duh ni hotel dovoliti, pa je, kar so podnevi napravili, ponoči spet podrl. Naposled pa je le dovolil zidavo, če mu bodo prej tam zraven postavili drug grad. Zato so to malo luknjo lepo počedili, deli vanjo majhno kamnito ploščo in zazidali, vendar pustili malo okence odprto; do njega se brez dolge lestve ne dà priti, niti pogledati skozenj. Še danes odkriješ, če pogledaš noter, tisto malo kamnito ploščo. Sam je resda nisem videl, ker nisem takrat, ko sem bil tam, mogel dobiti potrebne dolge lestve, vendar so mi mnogi, ki so jo večkrat videli, to potrdili. Sicer izključujem gotovost, vendar domnevam, da se je moralo nekaj čudnega prigoditi, drugače ne vem, čemu je bila

tista luknja narejena. Nekateri sicer pravijo, da rabi za prepoditev sovražnika, ker se skozi okno dà streljati nanj, če bi se približal, toda ne pomislijo, da nima ta luknja prav nobenega vhoda, še tolikšne odprtine ne, da bi se skozi njo mogla zmuzniti miška; pa tudi skozi okno bi še mačka komaj mogla zlesti« (prevod po M. Ruplu, Valvasorjevo berilo, 1951, 249 s.). Ljudska domišljija pa je našla še drugo razlago o nastanku Hudičevega gradiča, ki jo je izrazilo v ljudski pesmi na temo »Sveti Volbenk prekani hudobov«. Pesem je v prejšnjem stoletju v narečni obliki zapisal Anton Bonaventura Jeglič, begunjski rojak, objavil pa v sklopu svojih Slovenskih ljudskih pesmi K. Štrekelj (I. zv., Pripovedne pesmi, št. 630, 593 s.):

»Volbenk, zadegj sekirico!
Tam t'bomo deval'cerkuco.«

Volbenk vrgu skirci
tam so mu deval'cerkuco.
Kar so po dnevu naredli,
ponoči jem je vse podru
le ta hudoba kljubovna.
Enkrat tam memo gre,
grozno se norčuje z njih.
»Pomagaj devat'cerkuco,
dav t'bom ta pruga romarja.«

K'je bva ankat cerkuca zadevana,
Volbenk dol pokleknu je,
prosu je gospod Boga,
da b'mu dav anga tacga romarja,
de b'na 'mu dušce nič.
Volbenk komaj to zgovori,
po cesti pride vokece,
v ustih nese palčico,
na vratu nese brešence.
Vokec pride v cerkuco,
hudoba tam za otarjam stoji:
»Jest nočem tacga romarja,
k'nima dušce nič.«
»Sej se nisva zlihova za dušco nič,
le za ta pruga romarja.«

H'doba popade vokeca
in zleti za otarjem ven;
še dandanašnji je luknja tam;
kdor ne verjame, nej gre gledat sam.

(op.: pesem je povzeta po Štreklejevi objavi).

Nekaj o gradu Kamnu je bilo že povedanega. Prvič ga v listinah posredno zasledimo v 12. stoletju (leta 1185). Tedaj je bil še v lasti gospodov s Kamna. Znana sta nam po Valvasorju Diepold in Theobald von Stein. L. 1261 pa je prišel v last Ortenburžanov, za katere je bilo že rečeno, da so bili lastniki lipniškega gospodstva pri Radovljici. Slikovite grajske ruševine na skalnem hrbtu, ki tesno zapira dolino Drage, so bile od leta 1959 dalje s kratkimi



Vzhodna stran Jamarskega vrha pred vhodom v dolino Drage z Jamo in Hudičevim gradičem



Njitvice nad Jamarskim vrhom: prazgodovinska naselbina

premore deležne raziskovalnega, konservatorskega in restavratorskega dela, ki je prineslo pomembne rezultate (P. Fister, Grad Kamen v Begunjah na Gorenjskem, Snovanja - leto VII (1973), št. 2-3, 3 ss.). Ti rezultati so pokazali, da moramo zamek kasnejšega gradu iskati v stolpu kvadratnega tlorisa, ki je stal na zahodnem višjem platoju kasnejšega kompleksa (sl. 5). Za gradnjo prav na tem mestu in ne na spodnjem skalnem hrbtu, ki je bil bliže tovorniški poti ob potoku (že večkrat omenjena pot čez Preval), pa so bili verjetno odločilni prav strateški pogoji: če bi bil stolp, ki je bil v tej prvi fazi iz 12. stoletja bolj vojaška postojanka, kot bivalni objekt, bi bil idealna tarča za napade z vrhne skale, kakor je kasneje spodnji del gradu nujno potreboval zgornji stolp kot dodatni obrambni objekt.

Kdaj točno je grad Kamen prišel v posest Celjanov, ni znano. Vemo pa iz virov, da se je l. 1428 tod ubil, ko je padel s konja, Herman III. Celjski. Lastniki so postali verjetno že v 14. stoletju in so prav oni zgradili novi del gradu, tako imenovani gotski palazzo. Zgrajen je bil na vzhodnem nižjem skalnem hrbtu (2. gradbena faza) in je bil v svoji zasnovi v bistvu še vedno stolp, ki pa je bil namenjen predvsem bivanju in je zato bil večjih dimenzij v tlorisni zasnovi.

Tretjo gradbeno fazo moramo verjetno pripisati že Lambergom, ki so bili lastniki gradu od leta 1436 dalje. Najverjetneje pa je nastala po napadih celjskega vojskovodje češkega rodu Jana Vitovca, ki je leta 1439 razdejal bližnji begunjski Katzenstein ter se lotil in verjetno poškodoval tudi Kamen. V tretji gradbeni fazi se je povečal in razširil spodnji bivalni »stolp« in to v smeri proti zahodu, sledeč obliki skalnega hrhta med obema prvotnima stolpoma.

Zadnjo fazo gradnje (4. faza) pa je pogojevala bodisi nevarnost turških vpadov bodisi katastrofalni potres leta 1511, ki je porušil tudi lamberski grad nad Tržičem. Predvsem pa je nova miselnost, ki je narekovala nove oblike fortifikacije in drugačno udobje, izoblikovala Kamnu dokončno podobo v 16. stoletju. Več gradbenih faz, ki pa so si sledile tesno druga za drugo (1537, 1548), tako da se jih v bistvu ne da ločevati, je mogoče združiti v eno samo, ki jo imenujemo renesančna faza. S tem je bila zapolnjena z reprezentančnimi prostori strma skalna vrzel med baročnim delom (2. faza) in samostojnim zahodnim stolpom (1. faza). To podoba gradu, ki je bil eden (vsaj na Gorenjskem) največjih račnenih gradov pri nas, nam prinaša tudi Valvasor (sl. 6).

Plemiči Lambergi, ki so na Gorenjskem bili v službi (vazali) Ortenburžanov že od leta 1360, so bili najdalj lastniki gradu Kamna. Iz njihovega rodu so bili znani: Jurij Lamberg, stotnik in oskrbnik freisinških posestev v Škofji Loki, Žiga Lamberg, prvi ljubljanski škof (umrl 1488. leta), zlasti pa njegov brat Gašper Lamberg. Ta je junak, ki ga opeva prav na begunjskem prostoru nastala ljudska pesem »Pegam in Lamberger«. Zmagal je na številnih viteških turnirjih in se pomeril s samim cesarjem Maksimiljanom I. Zgodba o tem, kako je premagal celo troglavega velikana Pegama - mišljen je celjski vojskovodja češkega rodu Jan Vitovec, ki je prav radovljiskemu območju zadal mnogo gorja in škode - pa je našla svoj odmev tudi v ljudski likovni umetnosti panjskih končnic.

Južno pobočje pod gradom Kamnom je bilo spremenjeno v obzidane terasaste vrtove s kasneje prizidanimi gospodarskimi poslopji. Južno pod gotskim »stolpom« je na ravnini poleg renesančne trdnjave (bastiona) nastal še drugi kompleks gospodarskih poslopij (mlin, žaga), katerega stanovanjski del je še dandanes dobro ohranjen.

Grad je začel propadati, ko so ga v prvi polovici 18. stol. (leta 1740) lastniki opustili. Ker pa so prav takrat v Begunjah na



Ze delno obnovljene ruševine gradu Kamna

mestu starejše začeli graditi novo baročno cerkev sv. Urha, so uporabili za njeno kritje opeko z gradu. Ljudsko izročilo (J. Lavtičar, Zgodovina župnij in zvonovi, 1897, 27 s.) pravi, da so ob razkrievanju gradu v sklenjeni vrsti podajali opeko do cerkve, ki je oddaljena skoraj 2 km (!?). Iz grajske kapele naj bi bil prenešen tudi stranski oltar Matere Božje v novo župnijsko cerkev sv. Urha. Vse ostale uporabne gradbene dele pa je ljudstvo razneslo in uporabilo pri gradnji svojih hiš (portale, stebre, okenske okvire itd.). Tako naj bi

renesančni nagrobnik Lambergov, ki je sedaj v župnijski cerkvi v Zasipu, tudi izviral s Kamna.

Velja omeniti, da hranijo v gradu Katzenstein v Begunjah, sedaj Psihiatrična bolnica, katastrsko mapo, ki so si jo dali lastniki tega gradu izdelati koncem 18. ali na začetku 19. stol. (vsekakor pa pred franciscejskim katastrom) in nam kaže sliko celotnega grajskega kompleksa gradu Kamna v 18. stoletju.

(se nadaljuje)

RADO KOČEVAR

OBISKALI SMO »BOLNIKA« OB BOSPORJU

Otomansko cesarstvo je več kakor pol tisočletja krojilo usodo dobrega dela naših narodov. Še danes ima velik del Jugoslavije prav zaradi tega »orientalski« značaj. Precejšen del pouka zgodovine na vseh naših šolah je posvečeno temu problemu. Zato sem rad obiskal nekdanjo prestolnico muslimanskih osvajalcev, ki so nekoč vpadali tudi v naše kraje, prišli do Zilje in še dlje in današnjih modernih popotnikov, ki včasih na Jesenicah celo postavijo svojevrsten rekord v primatu tujih nočitev (ker morajo zaradi pomanjkljivih dokumentov, ali neurejenih denarnih zadev večkrat prenočiti v enem od obeh jeseških hotelov).

Leto dni je že minilo, odkar je naše letalo DC 9 pristalo na modernem letališču pri Istanbulu. V spominu mi je ostal lep sveženj vtisov s poleta in razgledov z višine 9000 metrov: predvsem na bosanske gore, Suvo planino, bolgarske kotline, kjer sem zaman s pogledi iskal slovita polja rož za pridobivanje rožnih olj in pa nepozabnega srečanja s prvim orientalskim mestom - turškim Edirne. Lepo so se videle džamije z vitkimi minareti in skoraj mirno Marmorno morje. Dveh odtenkov zgodovine sem se spomnil: Iz prve svetovne vojne, ko so angleški mornarji zaman naskakovali iz mostišča pri Galipoliju in še kako leto prej, ko so srbski topničarji pomagali Bolgarom osvojit Odrin (Edirne). V obeh primerih so bili Osmani uspešni, pri Galipoliju so z nemško pomočjo vrgli Angleže v morje, v drugem pa so zaradi pohlepa Bolgarov po Makedoniji znova osvojili že osvobojeno

mesto. Usoda je hotela, da so se Bolgari dvakrat v preteklosti bojevali na napačni strani. Nehote se mi postavlja vprašanje, ali je bilo to zadnjič?

Prvi vtisi iz evropske Turčije so različni. Poudariti moram, da v geografskem pogledu to področje sodi v Mediteran z vsemi njegovimi značilnostmi podnebja in rastlinja, seveda z nekaterimi posebnostmi. Področje je sorazmerno nizko (200 do 300 m) z najvišjo vzpetino nekaj nad 1000 metrov. Če ne bi bilo Carigrada in Bosporja, to področje ne bi bilo posebno privlačno verjetno bi bilo celo neznano. Gorovje Strandža zelo negativno vpliva na podnebje (vlažni vetrovi se ustavljajo ob zahodnem grebenu). Sušnost, ki je tu izrazita, slabšajo še hladni vetrovi severa (Carigrad ima za 3 stopinje °C nižjo januarsko temperaturo, kakor Neapelj, čeprav leži na skoraj isti zemljepisni širini). Nekaj več nasadov gozda je le ob Bosporju, kar pa je posledica umetnih posegov. Tu je nekaj makije in ostalih mediteranskih rastlin.

Naš vodič nas predstavi turškemu, ki nas bo odslej spremljal, veliko povedal in temu ustrezno tudi razočaral, žal celo tako, da mi bo omenjeni izlet ostal kot primer kako na turističnem potovanju ne bi smelo biti. Če se ne bi na izletu sam znašel, bi lahko rekel, da je bila pot nesmiselna.

Prvi vtisi so realni. Vodič (turški) nam najprej razloži, da se uradna menjava

denarja ne spleča, zato večina udeležencev zamenja dinarje v turške lire kar pri njem. Ogled mesta iz avtobusa je seveda površen. Celo mimo prvih obrisov starodavnega obzidja Konstantinopla zdravimo, kot to veleva prometni utrip dva in pol milijonskega mesta, ki se ponaša, da stoji na dveh celinah, kar nam vedno znova poudarja turški vodič. Nekdanji grški Bizantinion, kasneje Konstantinopolis ima mnogo sledov. Mi žal vidimo le ostanke mogočnega obzidja, ki ga je začel graditi cesar Konstantin I. leta 330. Obzidje je vzdržalo napade Obrov, Slovanov in Arabcev. Da, to je bilo v času, katerega opisuje tudi naš roman Pod svobodnim soncem. Samo obzidje je dokončal Teodozij II. okoli leta 439. Dolgo je bilo skoraj šest km (5930 m). Desetletja in celo stoletja so Slovani zaman naskakovali meje bizantinskega cesarstva, čeprav so v neposrednem zaledju ustanavljali »Slavinije« in se celo povzpeli do nevarne moči bolgarskih in makedonskih cesarjev (Samuel). Šele 29. maja 1453 je mesto dokončno osvojil sultan Mehmet II. Fatih (osvajalec). Že dva dni kasneje postane najimenitnejša stavba vzhodnega imperija, Hagia Sophija, ki jo je leta 537 dal zgraditi cesar Justinijan, prva džamija v osvojeni metropoli.

Skozi Bejoglu (Begovi sinovi) nas vodič pripelje do restavracije ob Bosporju. Morska ožina je dolga 32 km. Raztegnjena je v poldnevniški smeri. Široka je kakih 2 do 4 in pol km, na enem mestu celo 660 m. Povprečna globina je okoli 70 m. Površinski tok iz smeri Črnega morja je tu zelo močan (okoli 10 km na uro; za primerjavo: Donava pri Dunaju teče za dobro tretjino počasneje). Prav zaradi tega je bila plova po ožini poseben problem. Ni čudno, da se najožje mesto imenuje Sejtan Akentizi (hudičeva reka). V restavraciji ob Bosporju nam je jasno, da je mrtva sezona. Cena steklenice vina se spreminja podobno kot artiklom na bazarju od ure do ure, glede na povpraševanje in ponudbo. Ko smo zapuščali hotel, je bila steklenica že za skoraj 30 % cenejša!

Ob obali Bosporja opazimo veliko ribičev. Zaradi kompenzacijskega toka (slane vode v globini) v smeri Črnega morja je rib obilo. To je seveda v nasprotju z ostalimi vodami Sredozemlja, kjer rib praktično ni. Idealne možnosti ribiškega turizma. O tem nas prepričajo kasneje polne stojnice rib na trgih. Seveda je voda Sredozemskega morja toplejša in ravno mešanje s hladno črnomorsko je vzrok za ribje bogastvo, poleg tega pa je mediteranska voda tudi bolj slana.

Pogled na številne džamije z minareti na obeh straneh Bosporja je zares enkraten. Današnji viseči most med kontinentoma je obenem most enega mesta. Ko smo ga prekoračili, smo se znašli na robu Azije, od koder so nekaj stoletij pred našim štetjem prodirali perzijski osvajalci, pa kasneje Aleksander Veliki v nasprotno smer. Dva in pol meseca kasneje sem v Egiptu poskušal razumeti posledice teh svetovnih podvigov. Ko je pokojni De Gaulle obiskal Stalingrad, je izjavil približno takole: »Kako daleč so prišli Nemci!« Ali niso antični zavojevalci prišli še dlje? Indijska podcelina – povratek Aleksandrovo vojske s primitivno navigacijo ladjevja tiste dobe! Teh trenutkov, teh mejnikov, se skušam spomniti na azijski celini, žal me zmoti turistični vrvež bližnje trgovine. Mostnina je baje že v zelo kratkem času poravnala vse stroške gradnje. Most me je močno spominjal na znani Sallazarjev most v Lizboni. Razlika je v tem, da je tu promet še gostejši in da je most obenem eden najpomembnejših členov znane evroazijske ceste.

Žal je program obiska Carigrada za prvi dan zaključen. Zvečer obiščemo še specializirano trgovino z usnjenimi izdelki. Za

tiste udeležence, ki so prišli z nakupovalnimi nameni, se je morda obisk izplačal. Ugodne nakupe jim je kasneje, vsaj nekaterim, zagrenila naša stroga carina na zagrebškem letališču.

Sicer pa je turški vodnik kazal mnogo večje zanimanje za trgovine in bazarje, kakor za kulturne in zgodovinske znamenitosti. Morda je vzrok v tem, da je motivacija obiska večine turistov usmerjena na razne bazarje, ki so ravno v tem mestu med najbolj znanimi na svetu. Sloviti Misir Carsisi je že iz leta 1660 in premore nad 100 prodajaln. Zlato, srebro in izdelki iz obeh kovin prevladujejo. Seveda so na izbiro tudi spominki, orientalske preproge in izdelki iz usnja. Kupci, ki pridejo z avtomobilom iz naših južnih republik, se poleg usnjenih izdelkov založe še s kavo in različnimi izdelki iz bakra, podobnim onim, ki os jih včasih prodajali na sarajevski Baščaršiji. Bazar je prav paša za oči predvsem za ljubitelje starega orožja in svetilk.

Dvodnevni izlet je zares premalo časa za ogled vsega. Toda če se pripeti, da večina udeležencev zaradi malomarnosti vodnika ne vidi glavnih zanimivosti mesta,

kot sta to slovita Hagia Sophia in palača Topkapi, kot se je to pripetilo nam, je to mnogo huje od sicer običajnega spodrsljanja. Kaj se je zgodilo?

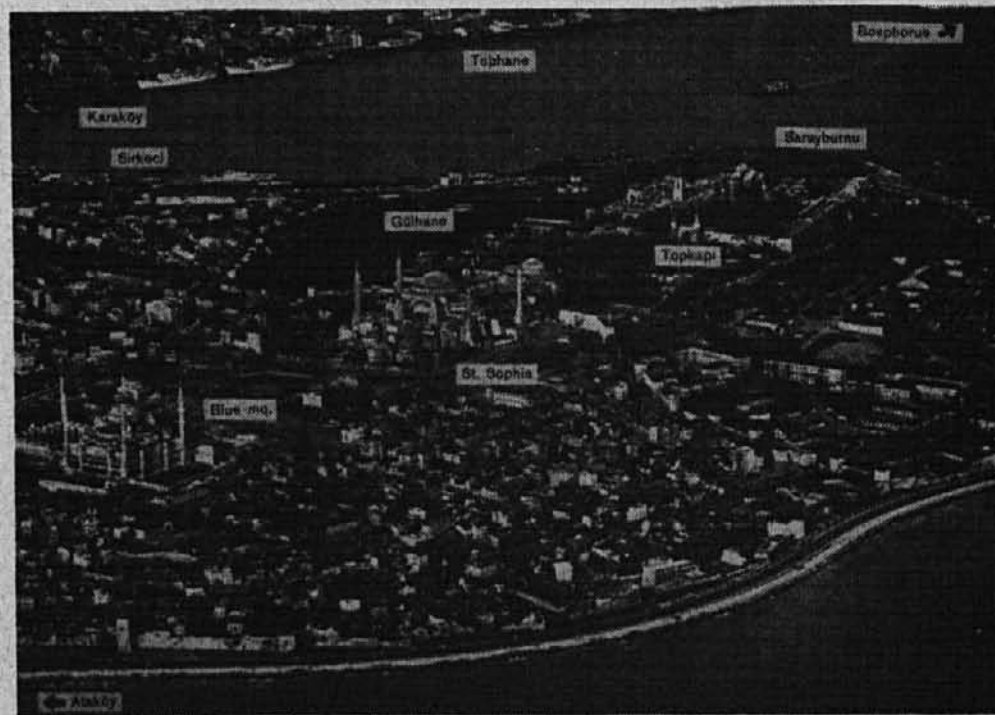
Naslednjega dne so bile na programu tri zanimivosti Carigrada: poleg že omenjenih dveh še slovita »plava« ali džamija sultana Ahmeta.

Ogled Ahmetove džamije nas je resnično navdušil. Že na trgu pred vhodom (na nekdanjem bizantinskem hipodromu) se poleg šestih minaretov dviga še sedmi – obelisk iz granita. Iz hieroglifov je razbrati, da ga je faraon Tutmosis III. posvetil sončnemu bogu Amonu Ra (poldrugo tisočletje pred našim štetjem). Visok je nad 19,5 m.

Napisi na obelisku nam povedo, da gre za gospostvo Egipta in njegovega vladarja, ki se je tedaj raztezalo daleč čez Sinaj, tja do plodnih ravnin Mezopotamije. Seveda Tutmosis III. ni vedel, da bo njegov pripevek bogovom služil kot dodatna obogatitev kasnejšega Konstantinopla. O tem nas prepriča marmornati podstavek imperatorjev Arkadiusae in Teodosiusa. Nad



Pogled na mesto s slovito mošejo-Sulejmanijo (Sulejman 1550–57). Zgradil jo je arhitekt Mimar Sinan. Po njegovih načrtih so bili pri nas zgrajeni še danes sloviti mostovi na Drini in Neretvi (Mostar). Po površini je mošeja večja od Hagie Sophije in Plave džamije. V njej je prostora kar za 27000 vernikov.



Carigrad ima danes nad dva in pol milijona prebivalcev. Slovani so ga vedno tako imenovali. Turki mu pravijo Istanbul. Mesto leži na dveh kontinentih. Ko prideš preko visečega mostu v azijski del, to potrdijo s posebnim žigom. Na sliki so najbolj znane točke starega dela mesta in vhod v Zlati rog.

džamija je 24 kupol, pod njimi je 26 stebrov. Gradili so jih 7 let (1609—1616). Džamija predstavlja vrhunec turške gradbene tehnike. Večina elementov je iz plavega in zelenega marmorja. Celotno džamijo krasi 260 oken s pretežno kristalnim steklom. Sultan je v džamiji imel posebno ložo, do katere je lahko prišel. Poznavalci pravijo, da je to najlepša in največja džamija na svetu.

S svojimi 260 okni je bila že nekoč znana, kot najbolj osvetljena stavba v Istanbulu. Za tuje turiste predstavlja svojevrstno doživetje, posebej še za tiste, ki se ukvarjajo z mohamedanstvom, pa tudi za tiste, ki si želijo srečanja z originalno vzhodno, oziroma turško umetnostjo. Vstop je prost. Dobrodošli so vsi (po prospektu), poleg služabnikov Alaha tudi ostali, ki jih »verni« pač zato »obžalujejo«.

Dobro uro in pol oglada nam bo ostalo v nepozabnem spominu. Odiiti bi morali še v Hagio Sophijo. Turški vodič nam pojasni, da je na obisku oddelek sovjetske mornarice, da je vse zastraženo in da danes ne moremo obiskati ne Hagije Sophije in ne Topkapija. Izgovor: rezervirano je za sovjetske mornarje. Prvi hip smo odgovor sluhali razumeti. Kasneje pa sem o njem začel dvomiti. Zakaj?

Turški vodnik nas je vedno znova usmerjal na bazarje. Ni se hotel prepričati, ali bo »zapora« za omenjena dva objekta veljala ves dan ali le začasno. Ni hotel nič slišati o predlogu, da bi vsaj po telefonu vprašal, če je popoldne vstop prost.

Ker nisem dobil ustreznega odgovora, sem se najožjim krogom znancev odločil, da gremo do omenjenih zanimivosti zasebno. Ni nam bilo žal. Žal nam je bilo edino, da nam niso tudi ostali sledili.

Hagia Sophia je bila popoldne odprta. Veličastna zgradba je bila zgrajena v obdobju cesarja Justiniana leta 537. Celih 915 let je bila središče bizantinskega cesarstva. Svetovno mojstrovino je na 6000 kv. metrov zgradil sloviti arhitekt Anthemios. Dva dni po zavzetju Carigrada jo je sultan Mehmed II. Osvajalec (1463) spremenil v džamijo. Kasneje so bili dodani štirje vitki minareti, ki še danes krasijo cerkev. Ustanovitelj nove Turčije, Kemal Atatürk, jo je leta 1935 spremenil v muzej. To je bila tudi ob našem obisku. Posebej je potrebno poudariti, da slovito zgradbo krasi še 107 marmornatih stebrov, prinešenih iz vseh svetlišč antike (Efesa, Balbeka, Aten, Rima in drugod). Slavno delo cesarja Justinijana je največje delo bizantinske umetnosti, ki je nastalo v obdobju 532—537. Čeprav je danes v Carigradu okoli 700 mošej in okoli 172 krščanskih cerkva, je vendarle težko najti primerjave. Celih 915 let je bila najimponentnejša cerkev Bizanca. Zlati mozaiki so delno ohranjeni in seveda restavrirani. Preživeli so več kakor tisoč let. Nad središčem je 56 metrov visoka kupola. Stebri iz porfirja so prinešeni iz Egipta. Islam ni cerkve uničil, dodal ji je le svoje elemente. Tako je edinstvena zgradba preživela vse vojne in naravne vihre. Kar pomisli ne smem, da med tem večina naših izletnikov postopa nekje po bazarjih zaradi neiznajdljivosti (morda neizkušenosti!) vodiča. V cerkvi je za majhno plačilo dovoljeno tudi fotografirati. Kasneje ugotovim, da so posnetki uspeli. Veličino Bizanca skušam doumeti, čeprav je od leta 330, ko je cesar Konstantin proglasil tukajšnje mesto za prestolnico Vzhodnorimske države, preteklo več kakor poldrugo tisočletje. Kasneje je tudi velik del zgodovine južnih Slovanov povezan s cesarstvom, ki je za celo tisočletje preživelo zahodnorimskega. Celo Finžgar se je v svojem romanu Pod svobodnim soncem sprehodil skozi čas, ko so Slovani trkali na vrata mesta ob Bosporju. Obzidje še danes stoji, čeprav ga je Mehmed II. delno porušil.

Žal ni bilo veliko časa, da bi si vsako zanimivost posebej ogledali. Pohiteti smo morali še v Topkapij saraj. To je največja zakladnica mesta in verjetno vse Turčije.

Bejoglu, znani del Istanbula, ki pa ga žal razen iz avtobusa nismo videli. Tu je sloviti Dolmabahče Saraj. Tu je sultanov dvor, zgrajen okoli leta 1840. Okoli njega so parki in cvetja, ki zelo spominjajo na Versailles. Tu je v 27 reprezentativnih salonih in 365 sobah nakopičeno bogastvo, pred katerim le ostrmiš. Tako je na primer samo za notranje dekoracije bilo porabljeno kar 14,5 ton zlata. Ko je bila 1923 proglašena republika, je bila tukaj rezidenca prvega predsednika Kemala Atatürka. Tu je tudi umrl. Na njegovo smrt se danes opozarjajo kazalci vseh ur: bilo je 10. 11. 1938 ob 9. uri in 5 minut.



Le slabo uro imamo na razpolago. Potem slovito zakladnico zapro. Pohiteti bo treba! Še vedno sem pod vtisom filma o kraji čudovitega bodala. In res smo hoteli, kakor da bi tekli na postajo, da ne bi zamudili vlaka. Pred rhydodom v nekdanjo sultanovo rezidenco sta stala vojaka z brzostrelkama. Rezidenco so gradili v letih 1465 do 1468. Razstavne prostore si ogledamo dobesedno v diru. V spominu so mi ostali predmeti neprecenljive vrednosti, kakor na primer dve svetilki, od katerih ima vsaka 6.282 dragih kamnov, zlata zibelka in zlati prestol, težak čez 300 kg. Med smaragdi je eden težak kar 3,26 kg. Tu je tudi koran,

star 1400 let. Seveda ne morem opisati vseh ostalih dragocenosti.

Opazil sem, da so čuvaji začeli priganjati obiskovalce, naj zapustijo dvorane. Naš izlet v Carigradu se je bližal koncu. Zvečer smo napravili še majhen obisk po mestu. Turškega vodiča pa ni bilo več videti. Morda je bil razočaran nad obiskovalci, ki so hoteli videti več kakor le bazar in nočna zabavišča. Vprašanje je, če se je iz tega kaj naučil. Udeleženci izleta so vse kakor spoznali, da le niso običajna »nevedna raja«, kot je to mislilo vodstvo izleta in da so jim glavni cilj vse kaj drugega, kakor so organizatorji pričakovali.



France Kreuzer: Na Slemenu (kroki)

VALENTIN POLANŠEK OTROŠKE PESMI

Učenčeva zaposlenost

Delovni čas
je pri nas
prijetno prekinjen
prosti čas.

Na počitnice
in proste dni
so razdeljene
pobalinske skrbi.

Čez praznike
in nedelje
si porazdelimo
dopustniško veselje.

Tako skozi vse leto,
uživaško sešteto,
brezposeln čas
je za nas!

Pozor na cesti

Pazi na levo,
pazi na desno,
na cesti je vse
previdno in resno.
Zato se na cesti
nikdar ne igramo,
tako bomo zdravi
spet videli mamó!

Sneži

V šoli sedimo
in v svobodni dan snežink strmimo,
da nas učiteljica blede
razočarano gleda,
ker njena reč nas ne zanima,
kajti zunaj se pripravlja zima.

Se učiteljica skozi okno se zazre,
pootroči njeno se srce.

Tako strmimo,
ob oknih stojimo;
tako strmimo
v pravljico zimo
in z očkami snežinke lovimo;
se v snežni metež zapodimo
in strmimo
in strmimo
v zaželeno zimo...

Mlada kuharica

Kuharica mlada
kuha pač rada:
lonce pristavi,
sklede pripravi,
v shrambo priteče
med škatle in vreče,
tolče in reže,
meša, razbija,
popra in kisa,
pokuša in zlija,
praži in peče,
zabeli in cure –
pa gotovo je vse:
juha,
prikuha,
cmoki
široki,
solate
košate,
zrezki, pečenka,
omaka ne grenka,
pa prava
dišeča kava.
Kuharica mlada
kuha pač rada.

Prijatelj smeh

Nam se smešno zdi,
če se kdo smeji:
haha haha!
Vse skrbi naj vsak spodi
iz srca.

Kakšen človek si,
če za smeh ti ni,
haha haha!
S smehom se lahko dobi
pol sveta.

Tam veselje spi,
koder smeha ni,
haha haha!
Naj prisrčen smeh doni
do neba.

Veeverica

Kako z veje
na vejo šviga
in se guga
v zelenih valovih;
še za mene
se ne zbriga,
ko jo gledam
v hlačah novih.

Morda si mene
le spoznala,
ko sva lani
lešnike delila;
prav nič se mene
nisi bala,
oba sva dosti
jih dobila.

Z dedkom na lov

Sredi zime
lovimo divjadi,
ob dolgih večerih
to delamo radi.
Pa ne zunaj
v naravi ledeni,
le v kuhinji in sobi
na durih in steni
ob topli lenobi.
S senco prstov
ded žival naredi –
in kdor jo lovi,
divjad mu zbeži.
Poskusi še ti!

Zijaj celovski zmaj

Ceste, ulice, križišča,
urvež tak kot sred mravljišča:
avtobusi, avti, motocikli,
pešci, mopedi, bicikli...
pipipi tititi,
to se mudi
in vse navzkriž hiti
Vmes policaji, semafori
in ljudje kot nori!

Zijaj, zijaj,
celovski zmaj,
v mestni direndaj!

Kot zadnji takti

Kot zadnji takti drhtijo
pičli trenutki,
bežni občutki
minevajočega starega leta
kot pesem brez obeta;
a preden se porazgubijo,
se v sladke slutnje spremenijo
in nade
premlade
se zaiskrijo,
ko v novo leto zaživijo!

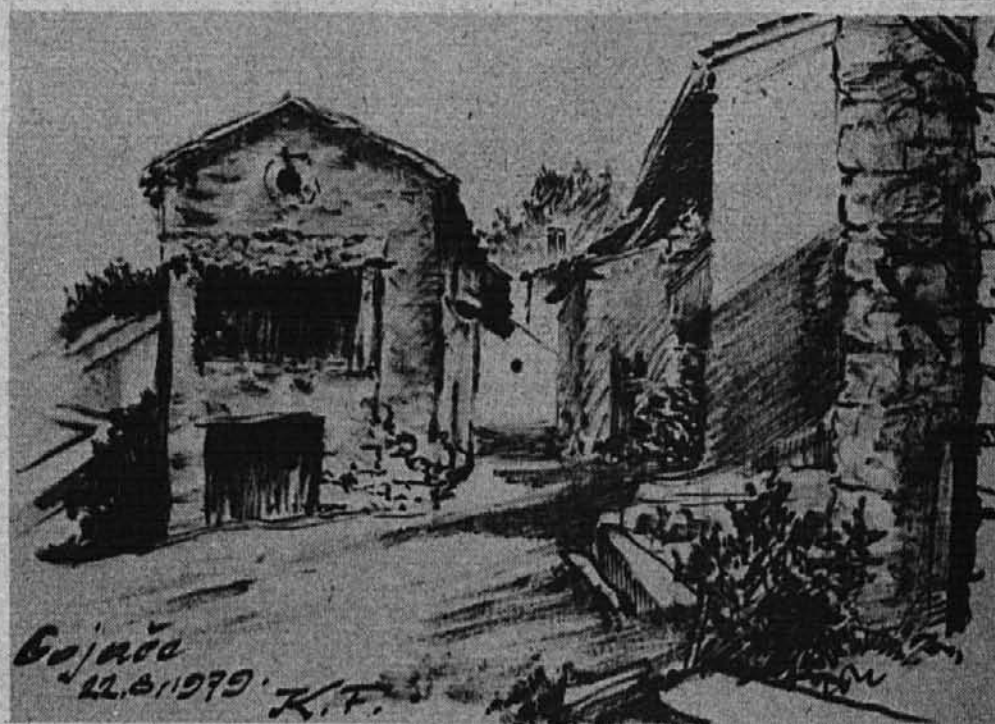
Bahavi smučarji

Tončkove smuči
so zlepljene iz več plasti
kakor napolitanke,
zato jih na breg
raje jemlje kot sanke.

Pepkove so krive
kakor valovite konjske grive,
krive na obeh straneh,
zato najlaže ovinkuje
s hrbtom po tleh.

Tudi Jakčeve niso igrače,
da z njimi lahko skače,
ker so iz barvite kovine.
Pa šviga kot vrana skozi zrak
in premaga vse strmine.

LISTI izhajajo kot priloga tednika Železar – glasila delovnega kolektiva SOZD SŽ ŽELEZARNA JESENICE. Ureja kulturno umetniški klub pri DPD Svoboda Tone Čufar Jesenice, glavni in odgovorni urednik Joža Varl.



France Kreuzer: Gojače (kroki)